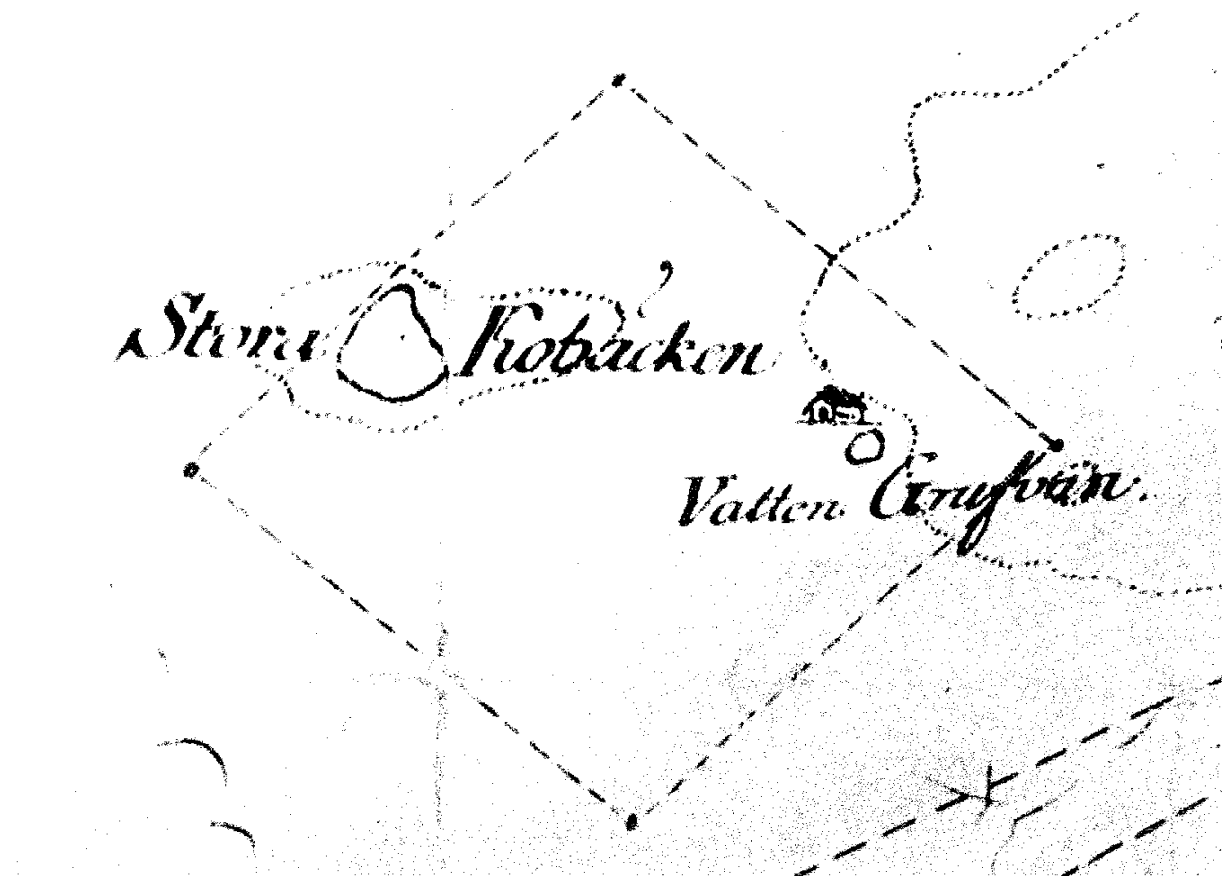

Järna gruvor

- bergsbruk i 300 år-

FÖRORD	3
INTRODUKTION	4
Svenskt järn före 1600	4
Järnbrukens nydaning under 1600-talet	5
Produktion och metoder	5
Stormaktstiden och Sveriges finanser	6
JÄRNA GRUVOR FRAM TILL 1900	8
Inledning	8
Tiden före 1829	9
Mellan 1829 och 1861	13
Efter 1861	23
Vägar och transporter	23
Arbetare vid gruvorna	24
Vid Vattengruvan	25
Hästvind	25
Ångmaskinen	27
Uppfordringslave	28
Bostadshus	28
Andra byggnader	29
Övrigt	29
Byggnader vid andra gruvor	30
Gruvbolagets byggnader på andra platser	30
Andra bostäder vid gruvorna	30
Gruvbolagets relationer till socknen	31
Gruvbolagets relationer till kyrka och församling	33
Noteringar i domstolsprotokoll	34
Gruvor	36
Beskrivningar	36
Geologi	41

JÄRNA GRUVOR UNDER 1900-TALET	44
Järna Grufaktiebolag, 1913 till 1923	47
Järna gruvor 1913	47
Sprängningen.	48
Arbetstiden	49
Allmänt.	49
Mannen med lösskägget	53
Vårdinge - Överjärna Gruvfälts AB, 1937 till 1942	58
Beskrivning av gruvfältet 1941	59
Gruvorna i dag	66
Avslutning	66
MOLSTA HAMMRAR	67
HULTA MASUGN	68
EHRENDALS BRUK	69
Ehrendals styckebruk - ett axplock ur dess historia	69
Anteckningar ur en gårdshistorik.	72
STAVSJÖ BRUK	76
JESPER ELIÉSSON	79
CARL FALLK	81
Ur födelseboken 1788:	81
Husförhörslängden 1786-1795	81
Ur Södermanlands läns mantalslängd 1780	83
Mantalslängd 1790	85
BEVARADE KANONER TILLVERKADE VID EHRENDALS BRUK	87
ATT LÄSA	88
Om Järna gruvor och Järnabygden;	88
Om bergsbruk och järnframställning;	88

Förord

Huvuddelen av de faktauppgifter, som ligger till grund för denna korta sammanfattning av Järna gruvors historia, är insamlade i olika arkiv av Hans Rehnberg under 1960-talet. Sedan Rehnberg avlidit överlämnades materialet till Järna Hembygdsförening. Under 1995 och 1996 har det sorterats och sammanställts. Ytterligare uppgifter har inhämtats från Armémuseum, Bergmästareämbetet Södra distriktet, Järna Hembygdsförenings arkiv, Riddarhuset, Riksarkivet och Södermanlands museum. Fakta om gruvområdets geologi har geologerna Marianne Särkinen och Christer Löfgren välvilligt bidragit med.

Johan Pettersson

Introduktion

Svenskt järn före 1600

Redan under sjätte århundradet före vår tideräkning började framställas järn i Sverige. Produktionen hade sin början på Gotland, Öland, i Närke, Uppland Västmanland, Västergötland och Södermanland. Det var den rikliga förekomsten av rödjord, myr- och sjömalm, som blev grunden för den första järnindustrin i vårt land. Järnframställningen i järnabygden har gamla anor, bland de äldsta i landet. Då motorvägen mellan Järna och Hölö byggdes i början av 1980-talet hittade arkeologerna en järnframställningsplats under grävningar vid Linga. Genom kol-14-analys kunde verksamheten dateras till 600- och 500-talen före Kristi födelse, det vill säga övergångstiden mellan brons- och järnålder. Inom det nästan 600 kvadratmeter stora området hittades flera ugnar, härdgropar och mängder med slagg.

Järnframställningsplatsen låg mitt bland bebyggelse lämningar på ett boplatsoområde. Andra kända järnframställningsplatser från samma tid ligger oftast på långt avstånd från forntida bebyggelse.

De närmaste århundradena efter Kristi födelse spreds kunskapen om järnframställning över landet och på 200-talet var troligen hela Sverige järnproducerande. Smidet utvecklades också i rask takt och i slutet av 1000-talet hade det utvecklats till ett mycket högt stående hantverk.

Den tidiga järntillverkningen skedde i grunda, med lera fodrade, gropar. I dessa staplades finhuggen torr ved, som antändes och fick brinna ner till en glödhög. Detta upprepades till dess att en tillräcklig mängd glödande kol fanns i botten på den primitiva ugnen. På glöden lades sedan en liten mängd nött stora bitar av rostad myrmalm. När malmen sjunkit ner i kolbädden upprepades proceduren. Det bildade järnet samlades på botten i gropen, som en halvsmält kaka. Luftdraget genom ugnen uppstod genom självdrag så temperaturen blev aldrig särdeles hög. Därför blev järnet inte så kolhaltigt och det kunde smidas direkt utan ytterligare färskning. Utvecklingen gick vidare mot stensatta ugnar och luftmängden ökades genom enkla anordningar med bälgar eller pustar. Till slut blev dessa kopplade till ett vattenhjul och på så sätt kunde luftmängden regleras på ett bättre sätt. Det ursprungliga myrjärnet kom att ersättas av osmundjärnet, som var kolrikare då det tillverkades vid högre temperatur. Osmundjärnet måste färskas under upprepad upphettning och sönderbändning med spett innan kolhalten blivit så låg att det kunde smidas. Ursprungligen användes dessa små ugnar bara för att tillgodose det lokala behovet av järn. I och med att järn fick en allt större nationalekonomisk betydelse utvecklades järnframställningen till små industrier.

Bland de varor som exporterades till Flandern nämner Adam Moleyns år 1436 ”*Osmonde, coppre...*”. Under hela medeltiden bearbetades malmen och såldes i form av osmundjärn. Exporten från Stockholm uppgick, som mest, till 1 000 ton per år. I mitten av 1400-talet hade järnframställningen utvecklats till smältning i masugn och järnet avtappades och gjöts till tackor. Det osmidbara tackjärnet var också tvunget att bearbetas genom färskning till smidbart järn.

Detta skedde i enkla s.k. osmundhärddar. Smidesstålet som producerades i dessa var mycket ojämnt till kvalitén och kunde inte tillfredsställa den ökande efterfrågan på järn. Under 1500-talet betalades därför stångjärn bättre än osmundjärn och Gustav Vasa inkallade därför tyska hammarsmeder, som var kunniga i stångjärnssmide, till landet för att lära svenskarna denna konst. I ett brev från 1528 omtalade Gustav Vasa att två “*tyske män*” på egen bekostnad skall “*oppbyggja en vatnhammar till utdräckia plåtar och staffiser*”. Med “*staffiser*” menades troligen “*Stabeisen*” d.v.s. stångjärn. Efter några årtionden var denna typ av smide etablerad på många ställen i Sverige och från 1500-talets mitt var export av osmundjärn förbjuden. Dessa tyska hammare var helt beroende av vattenkraft och kunde ibland endast hållas i gång några månader om året beroende på vattenflödet. Det fick till följd att produktionen blev tämligen liten.

Järnbrukens nydaning under 1600-talet

Medeltidens och 1500-talets svenska järn exporterades i huvudsak till hamnar inom Östersjön.

Under 1600-talet ökade efterfrågan av järn på kontinenten starkt.

Bergshanteringen och järntillverkningen organiserades av staten och under Gustav II Adolf, 1630, upprättades en bergsöverstyrelse. Denna kallades bergsamtet och hade det övergripande ansvaret för organisationen kring bergshanteringen. Efterfrågan på svenskt järn under början av 1600-talet gjorde också att utländska kapitalister blev intresserade av att investera i svenskt bergsbruk. Tack vare det nya kapitalet och impulser från utlandet förbättrades även tekniken bland de svenska bergsmännen.

Exporten gick i första hand till Holland och under senare delen av 1600-talet till England.

Den som kanske mest påverkade den svenska utvecklingen, från 1610, var Louis de Geer. Med sina goda kontakter i Liegeområdet och inom den holländska finansvärlden skapade han sig en mycket stark ställning, som bruksägare. Hans bruksinnehav omfattade tiotalet egna och det dubbla antalet arrenderade, varav många i Södermanland. Louis de Geer betydde mycket för att vallonsmidet introducerades i Sverige.

Produktion och metoder

Även om järnet varit känt och brukat i Sverige sedan vår tideräkningens början så var konsumtionen synnerligen blygsam. Det mesta i verktyg och konstruktioner tillverkades av trä och bara de mest utsatta delarna av järn. Trots detta var järn en bristvara och efterfrågan ökade hela tiden. Speciellt för vapentillverkning var järn ett billigare och starkare alternativ till koppar och brons.

Först någon gång under tidig medeltid, 1100-talet eller senast 1200-talet, började bergmalm brytas genom eldsättning. Eldsättning eller tillmakning innebar att stora eldar tändes på berget. När dessa brunnit ut svalnade berget och av temperaturförändringen bildades sprickor så att malmen kunde brytas

loss med spett och hackor. De äldsta beläggen för gruvbrytning av järnmalm daterar sig till 1300-talet. I dessa privilegiebrev omnämns även asylrätt för brottslingar som fritt fick arbeta ”på berget” i stället för att de skulle ha varit ”biltogna”, d.v.s. fredlösa. Bergmalmsbruket var helt knuten till masugnstekniken. De små ugnar, som blåstes i landet, gav en ojämn och liten produktion. Dessutom var de oekonomiska genom en enorm bränsleåtgång. Med utnyttjande av den utländska expertis, som började invandra till Sverige, förbättrades masugnprocessen avsevärt under 1600-talets första hälft. Två olika typer av ugnar utvecklades. Dels mulltimmer- eller tyskugnar, dels de av vallonerna uppförda stenmasugnarna eller franska ugnarna. Den första typen dominerade hos bergsmännen medan den andra typen nyttjades på bruken. Metallurgiskt skilde sig inte de slutliga produkterna från varandra. En avsevärd förbättring var införandet av de tätare träbälgarna eller Steffenska lådorna, vilka gav en jämn och säker lufttillförsel, som dessutom var enkel att reglera. Efter masugnen färskades gjutjärnet för att bli smidbart. Mulltimmerhyttornas järn färskades i tysksmedjor och stenugnarnas i vallonsmedjor. Vid Ehrendals bruk i Frustuna socken färskades järnet med vallonsmede.

Både masugnprocessen och det efterföljande smidet var helt beroende av tillgången på träkol. För att framställa ett skeppspund (ca 170 kg) tackjärn åtgick ungefär tre stigar (en stig var ungefär 20 hektoliter) kol, till smidet åtgick ytterligare två stigar kol. Omräknat i dagsverken så krävde ett skeppspund stångjärn 10 kolningsdagsverken. En tysksmedja sysselsatte ungefär sex personer och framställde omkring 25 skeppspund järn på en vecka, vallonsmedjan med tio personer framställde ungefär det dubbla. Med lite matematik så blir det 40-50 kolningsdagsverken per smidesdag i tysksmedjan och följaktligen det dubbla i vallonsmedjan. Det är bara att konstatera att en avsevärd areal skog var nödvändig för att driva bruken. Till detta kom också behovet av gruvved vilket inte är medräknat i varje skeppspund järn.

Trots detta så mångdubblades den svenska järnexporten under 1600-talet från ungefär 5 000 till upp mot 35 000 ton vilket motsvarade omkring 80 procent av den totala tillverkningen. Detta gav naturligtvis staten ett gott bidrag till statskassan och det är förståeligt att Jesper Eliesson adlades för sina insatser att förbättra statens finanser genom stycketillverkning och export.

Stormaktstiden och Sveriges finanser

Sverige under 1600-talet dominerades av krig. Under Karl IX expanderade Sverige mot öster. Krig rasade i Baltikum och mot Ryssland. Christian IV av Danmark anföll från söder. Två år efter Karl IX död slöts slutligen fred med danskarna. Detta innebar bland annat att Sverige skulle betala Danmark 1 000 000 riksdaler för att återfå Älvsborgs fästning. Älvsborgs lösen motsvarade Sveriges hela spannmålsskörd för fyra år! Grimberg skriver i sin klassiska historia att ”*när den sista riksdalern var betald hade konungens eget bordssilver måst smältas ned till mynt*”. Lösensumman kunde dock bringas samman. Framförallt stod Falu koppargruva för den största delen av summan. Koppar var en begärlig vara och staten köpte av bergsmännen och sålde sedan med 30

procent vinst till utländska importörer. På så sätt kunde ungefär två tredjedelar av Älvsborgs lösen betalas. Den resterande summan lånades från privata finansmän, av vilka Louis de Geer var en.

Gustav II Adolf rustade dock, trots statens enorma utgifter, och drog 1621 ut i Europa. Att sätta upp en ny slagkraftig armé innebar naturligtvis ett stort behov av kanoner och handvapen. Järn blev en mycket åtråvärd vara i landet. Efter religionskriget polariserades Europa mellan protestantiska och katolska länder. England, som tidigare importerat en stor del av sitt järn från Spanien, var tvungen att se sig om efter en ny handelspartner. Sverige, som näst efter Bilbao i Spanien ansågs ha Europas bästa stångjärn, etablerade export och blev snart den mest betydande järnleverantören. På den engelska marknaden avsattes mer än hälften av den svenska tillverkningen och 80 procent av det engelska järnbehovet täcktes av den svenska exporten.

Branden, ”*the great fire*”, i London den andra september 1666 ödelade staden till 5/ 6. Mer än 13 000 byggnader lades i aska. Återuppbyggnaden skapade naturligtvis också ett stort behov av både järn och trävaror.

Att malmetningen och gruvdriften tog sin början i järnabygden under senare delen av 1600-talet är sålunda ingen tillfällighet. Sverige hade då under flera årtionden varit i krig och den svenska ekonomin var hårt ansträngd. Allt som kunde förbättra bytesbalansen genom ökad export stimulerades. En starkt begränsande faktor för gruvdriften och järnframställningens expansion var dock skogshanteringen eftersom byggnadsvirke och träkol också hörde till de mest efterfrågade exportvarorna. Dessutom var en blandning av virke och stångjärn idealisk last på de segelfartyg, som användes vid transporter. Att gruvkompassen utvecklades under 1600-talet bidrog naturligtvis också till att det blev enklare och säkrare att finna dolda malmtillgångar.

Järna gruvor fram till 1900

”Uthi Jorden Steenar är fasst owisst. Men effter alle Metaller måste upsökias och framkomma så är sådant sökande och arbete icke föraktandes uthan fasst meer loff och beröm wärde. Thenne lust och begärligheet til at byggia Bärgrwärcck skal man så ligit försuma och tillbakasättia at lijka som de unga Drängars lusst är til Ålskog Och så begärligh som Bij til Rosor at uthsugha Honing och Wax theruthur. Altså willigh och benägen skal Menniskan ware dock uthan girighet til at sökia Malm och Bärgrwärcck uthur Jorden ” ur Sigfrid Aronius Forsius, Minerographia, 1644

Inledning

Någon riktigt rik tillgång på malm har inte funnits inom Järnafältet. Därför har gruvdriften aldrig fått någon stor betydelse för bygden. Undantaget kan dock vara de årtionden på 1800-talet då Stora Vattengruvan bröts med framgång. Därför blir Järna gruvors historia väldigt mycket Stora Vattengruvans historia.

Järna gruvor ligger i Stockholms län, Vårdinge, Över- och Ytterjärna socknar inom Södertälje kommun. Gruvfältets längd är ungefär fem kilometer och sträcker sig i riktning ostnordost - västsydväst. Verksamheten har bedrivits på ungefär 30 utmål och totalt finns omkring 200 gruvhål.

”Whålinge” gruvor tycks vara det första sammanfattande namnet på gruvorna och användes under 1600- och 1700-talen. Men det innebär inte att malmen bröts på nuvarande Vårdinge sockendel. Gruvområdet finns huvudsakligen på socknarnas före detta allmänningar, vilka förr även kallades Vålinge- respektive, Järnaheden. Gränsen mellan Vårdinge och de övriga socknarna fastställdes först år 1802. Åren 1840 till 1842 skedde laga skifte på Järna socknars allmänning och då delades marken mellan de mantalssatta hemmanen i socknarna. Gruvintressenterna begärde att marken vid Vattengruvan skulle tillfalla deras hemman Mora, vilket även beviljades dem. På en odaterad karta, förmodligen upprättad i slutet av 1700-talet, kallas en del av gruvområdet vid Vattengruvan för ”Mallmberghett”.

Från 1700-talets senare del och fram till 1800-talets mitt förefaller Vika gruvor vara det sammanfattande namnet. Namnet hänför sig från lägenheten Vik, som under 1600-talets senare del inköptes för att inhysa arbetsfolket och en gruvfogde vid gruvorna.

Under 1800-talet påträffas olika sammanfattande namn som Järnagruvorna, Järna gruvor, Järna järnmalmsfält, Järnafältet med flera. Av dessa är Järna gruvor det vanligast förekommande namnet i dag.

Bygdenamnet Järna har inget med järnmalmsfyndigheterna att göra. Det härleds ur ett fornsvenskt naturnamn ”Garn”, vilket betecknar en långsmal vik. Namnet är mycket gammalt och har antagligen använts sedan den förhistoriska tiden. Den etymologiskt intresserade kan läsa C. J. Ståhles uppsats om ”*Det sörmländska bygdenamnet Järna*” i Ortnamnssällskapet i Uppsala årsskrift, 1950.

Från 1600-talet finns följande gruvor omnämnda: ”Whålinge grufwa, Lilla Stafvs grufwa, Stora Stafvs grufwa, Borgs grufwa, Tröens grufwa, Saltkiälla grufva och

Nårby grufwa". De enda gruvor, som med någorlunda säkerhet kan överensstämma med de nuvarande är "*Stafs*"-gruvorna som kan motsvara Stavbergsgruvorna och "*Nårby grufwa*", vilket troligen är det område, som senare kallas Långrännilsgruvorna. Dessutom påträffas namnet "*Nårby grufwa*" i senare handlingar, som rör Järna gruvor. De andra gruvnamnen har inte påträffats senare och det kan vara små obetydliga skärpningar, vilket även antyds på en karta i "*Bergskollegie bref och suppliker*" daterad 1686. På Agners häradscharta över Öknebo, från 1696, står "*Järngrufwan*" på den plats som kan motsvara läget av nuvarande Lång- (senare även kallad Tunnel-), Al- eller Jungfrugruvan, vilka alla ligger bredvid varandra i den östra delen av gruvfältet.

Det finns uppemot 150 olika namn uppgivna för gruvor och malmfyndigheter inom Järna gruvor. Ett flertal är uppenbarligen synonyma, då man alltid vid inmutningar varit tvungen att ange ett namn på fyndigheten. I en del fall har inte det äldre eller ursprungliga namnet varit känt, när en gammal gruva inmutats på nytt. På en och samma inmutning kan också finnas ett flertal gruvhål, vilka fått egna namn. De flesta gruvnamnen härrör från det sena 1800-talet.

Närmare 200 gruvhål är i dag det enda synliga bevis, som återstår av gruvdriften. De flesta gruvhålen är helt vattenfyllda. En del av dessa är obetydliga och grunda. Andra, som Vattengruvan, kan ha ett ansenligt djup. Invid gruvhålen återfinns varphögar. Dessa innehåller berg utan eller med mager malm, som inte lönat sig att anrika. Husgrunder kan ibland också finnas kvar i närheten av gruvhålen.

Tiden före 1829

Av det äldsta funna belägget för malmbrytning i järnatrakten framgår att ett malmstreck upptäcktes år 1663 och att malmen användes vid Hulta masugn, i Gåsinge socken, Södermanlands län. Upptäckaren var Joen Nilsson och han var anställd "*tiänare*" hos Abine Noe, vilken var ägare i Hulta masugn.

Ur "*Relation om Sudhermanlands grufwor huru dhe anno 1673 ähre befundne*": "*I Whålinge sochen hafwer sal Abina Noe genom sin tienare Joen Nilsson låtit upfinna ett malmstreck anno 1663, befanns i begynnelsen mycket rödbräckt, brukas till Hultha masugn, kundhe dhe intet öfwer 3 skåfflar tagas till hwar uppsättning, som nu berättas teer malmen sigh i djupet bätter, att han förmodeligh brukas kan till Hultha, är owist på hwars marck och ägor grufwan ligger, een part meena på allmenningen, och skall inom kordt hållas syyn, då är högeligen nödigt någon ordineras som wid samma Kongl. May:ts och cronans intresse i acht tager måndhe hwilket ställes hög: Kongl. Colligiumet til underdåning ödmiuk rättelse*".

1677, i ett brev från Kungl. Bergskollegi till bergmästare Drefling, nämns gruvdriften: "*Såsom Philip Schultz hafwer supplicando tillkenna gifwit huruledes han genom malmletaren Oloff Nielsson medh egen bekostnad ett partie Jernmalm på Whålinge allmenningen och flere städer uthi Södermanlandh hafwer låtit utbryta, hwilken af godh art och dugelig wara skall, och såsom han på samma Whålinge skoug ett beqwämblikt ställe til een massugn uprättande funnit, ...*".

Den första epoken av gruvbrytning förefaller ha upphört före 1680, då Jesper Eliesson, som var handelsman från Stockholm, fick privilegium, dels på ett nyupptäckt malmstreck, dels på några ödeliggande små gruvor.

Ur relation för 1679 af bergmästre J. Drefling:

” 5. På allmännigen eller i skillnaden på Billsta ägor emillan Wåhla och Jerna sochnar ähr nyss upfunnit ett stort jernmalmstreck hwilket gifwe gådt håpp om sigh, så att det kan betiena dhe bruk som dher i nejgden nu sökas att inrättas, om hwilcken beskaffenheet iagh handelsmannen Jesper Elieson och commissarien Arnold von Astenmitt attestatum gifwit hafver”.

I Bergskollegie bref och Suppliker 1680:

”...Jäsper Elieson låtit medh sina omkostnader utleeta, uppå Whålinge sochen allmenning i Sudermanland och Öknebo härad någre järnmalmstreck, föruthan dee små grufwor som på samma orth och skough tillförnne uppfundne äro, och af sahl. Abina Noi häftade, men nu ödeliggia,...”. ”...wed hans (Jesper Eliessons) nya Maasugn, Tröön allaredo proof giordt ähr, och befunnits mechta gådt och fint jern, särdeles beqwämt till giuteri efter han ett stoort partie grytor dher af giuta låtit hwilka funnos mycket släta, fina och lätta”.

Fem år senare var gruvan driven till sex famnars djup (drygt tio meter) och gruvfogde vid ”Whålinge grufwa” var ”Anders Bartelson”.

I Bergskollegie bref och Suppliker 1686 nämns även att malm transporterades till Finland under 1600-talet.

”...dessutom hafwer iagh på mine ägor åtskillige Malmstreck och grufwor, hwarifrån tillförenne är fördt Malm till Finlandh”.

Jesper Eliesson, som senare blev adlad till Ehrencreutz, grundade 1679 Lundholms eller Tröns bruk i Frustuna socken, Södermanlands län. Där och i det drygt tio år senare, 1692, i samma socken anlagda Ehrendals bruk, förädlades malmen till bland annat kanoner. Privilegium för kanongjutning utfärdades 1685 för Lundholms bruk, och två år senare kunde de första styckena levereras. Gruvorna tillhörde dessa bruk fram till 1803, då masugnen vid Ehrendals bruk lades ner. Ett 30-tal kanoner från Ehrendals bruk, där järn från Järnamalm kan ingå, finns bevarade. Den äldsta är en trepundare, som blev gjuten 1695. Den finns nu på Armémuseum.

I ett brev till Kungl. Maj:t daterat sjätte december 1691 ansökte Jesper Eliesson om att få köpa Ogändan och Moräng för Ehrendals bruks räkning till bostäder för gruvdrängar. Även Mora var han intresserad av några år senare. *”... dee andre i underdåhninghet begierte lägenheter såsom Mora i Öfwer Jerna Sochn ligger ongefär och 2 mijl ifrån Bruket, men när intill dee af Bruks Patronen i samma Jerna sochn upptagne grufwor; till detta hemman fin:s wacker skoug”.*

Gruvfogden Anders Bertilson, vid Whålinge gruva var bosatt vid Vik. 1689 nämns i födelseboken att han, den femte januari, fått en son. Gossen kristnades till Gustav och han blev, som vuxen, dragon. I mantalslängden från 1690 är Anders Bertilson upptagen som bonde vid ”Wijken”. Sista åren på 1600-talet fanns han även med i mantalslängden, men att han då arbetade vid gruvorna förefaller osannolikt, därför att i anmärkningskolumnen fanns noterat att han var utfattig och gick och tiggde. 1703 var Vik öde, men två år senare återfanns Anders vid ”Wijken”, som bonde med dräng och piga. Han var också upptagen i bruksfolksförteckningen över Ehrendals och Lundholms bruk, som ”grufvbrytare”, år 1705. Tre gruvor drevs av bruket detta år,

Lumbra, Whålinge och Norrby. Whålinge gruva var då 10 famnar djup ”... och efter som denna grufwa är mycket wattusiuk, brytes allenast uti henne när torra somrar kunna wara”. Genom en våldelig 1706 brann en stor del av skogen och detta medförde att gruvan blev utan ved och inte kunde brytas. 1713 finns noterat från samma bruk ”En skierpning som senare kallas Wålinge Nya grufwa”. Redan 1694 drevs två gruvor på allmanningen. ”... så finnes den ähna grufwan wara dher sammastädes belägen, hwilken oss gruffougden Anders Berttilsson beiakade medt att wara på Billsta ägor, den andra synes wara mitt i ägoskillnaden emellan Billsta och Mora”. En ny gruva började brytas 1709 och den kallades för ”Kiergrufwan” men övergavs i det närmaste omedelbart, då även den var mycket vattensjuk. Samma år nämns ”Whålinge eller Wattgrufwan”.

”Whålinge grufwa i Öknebo härad och Whålinge sn på sn almningen belägen, wid napn Wattgrufwan är af samma beskaffenhet som i förledet åhr, och i brist på skoug, så af wattusiukheet icke på några åhr der uti brutit åhr”. Ett par år senare togs en ny skärpning upp, ”Nya Whålinge grufwa”. Där var malmen mager och dessutom gruvan vattensjuk, så även den brytningen upphörde efter några år. Hela Järna gruvfält förefaller ligga öde efter 1717.

Knappa 10 år senare 1726 nämns ”Windgrufwan” för första gången. Året efter hade brytningen vid Järna gruvor utökats och omfattade förutom ”Windgrufwan” även ”Öster Wålinge grufwa, Wäster Wålinge grufwa och Norra Wålinge grufwa”.

Ur bergmästarrelationen för år 1727:

”Nya Whålinge grufwa ... är $3 \frac{2}{3}$ fambn djup ... har derföre sahl Hr Ehrencrutz åhr 1716 henne alldeles öde lemnad, och står nu full med wattu.

Windgrufwan ... har sahl Hr Ehrencrutz sterbhus åhr 1726 låtit opptaga, är en fabn djup ...

I Öster från ofwan nembde Windsgrufwan 400 fambnar har sahl Hr Ehrencrutz sterbhus åhr 1726 opptagit till Ehrendahls Bruuk ett Malm strek ...

Sammaledes till Wäster från Windsgruvan 100 fambnar är af sahl Hr Ehrencrutz sterbhus i åhr opptagit et Mallm strek ...

Äfwenledes är 100 fambnar wijd pass Närr från berörde Windgrufwa åhr 1726 är af Sahl hr Ehrencrutz sterbhus opptagit ett malmstrek ...

Kiärgrufwa ... är intet wordet brutit sedan åhr 1711 utan står full med wattu.”

Fram till 1728 bröts malm enbart med eldsättning. Ett stavrums (en kubikfam eller 5,8 kubikmeter) eldning gav två till tre skeppspund (310 till 540 kilo) malm. Gruvveden fick man dels genom köp från frälse- och andra hemman och dels från allmanningen. Någon speciell tilldelning av gruvskog fanns inte. 1729 nämns för första gången att sprängning med krut användes vid en gruva nämligen i en ny skärpning 550 famnar (990 meter) sydost från Vindgruvan, och att bara 1/3 av malmen därifrån erhöles genom eldsättning. 1729 ansågs samtliga dessa gruvor utbrutna och var därför öde. Ett undantag var dock den nya skärpningen 550 famnar sydost om ”Windgrufwan”.

1732 delades gruvorna upp i ”Wålinges” och Järnas. Brytning vid skärpningen sydost Vindgruvan, en ny skärpning nära intill och ett nytt försök att driva ”Wattgrufwan” gjordes samma år. ”Wattgrufwan” bröts då med sprängning och det var första gången enbart krut användes. Då lossades tre till fyra skeppspund malm vid ett skott. Övergången till sprängning innebar att gruvdriften blev mindre beroende av ved, en vara som blivit allt svårare att

anskaffa vilket medförde långa och dyra transporter. Gruvved var en begränsande faktor och det finns omnämnt att gruvor ödelades på grund av vedbrist. Tillmaktningmetoden hade fördelar jämfört med sprängning. Swante Wennberg skriver i *”En historisk och malmgeologisk exposé över Utö gruvor. 1923”*: *“...att den brända malmen är bättre men till vinsten mindre för gruvägaren - än den sprängda då den senare kräver mera ved vid rostningen, vilket gör att avnämaren hålla sig till den brända malmen och att sprängningen måste inskränkas. Så sker nu tillmaktning över hela bottnen, såväl i själva storgruvan som öster- och västerut”*.

”Malmen lär på ett och annat ställe bekvämligen lössprängas, särdeles uti Bondegruvan, där en pall stöter till Nyköpingsgruvan, varefter sprängning fortsättes, men brukas i övrigt överallt bränning, enär sprängning går långsammare och man ej tilltror sig hinna med den erforderliga malmleveransen...”.

”Icke dess mindre utvecklades användandet av bergkrut föga, ty utom det fordom karaktäristiska fasthänget vid gamla vanor, så var den brända malmen givetvis begärligare och krutet var ju ej tillnärmelsevis så effektivt som våra dagars sprängämnen - ja bränningen eller tillmaktningen gav bättre resultat än krutet, som var surrogat och med fördel användes i orter och mindre rum, vid söndersprängningen av tillmakade skutor, eller där gruvbeståndet var i fara”.

Ytterligare en nackdel med sprängning var att olycksfallsrisken blev större. Borrningen förorsakade skador på händer och handleder. Splitter från sten och skägg på borrar skadade ögonen. Stendammet fastnade i lungorna. Skott som inte brann av blev livsfarliga att ta hand om. Dock förefaller Järna gruvor ha varit förskonade från allvarliga sprängolyckor. Vid sänkning av schakt var sprängning klart överlägset eldsättning eftersom värmen vid eldsättning spred sig betydligt lättare åt sidorna och rakt upp än mot bottnen. Sammantaget ökade den månadsvisa brytningen i Järna från ungefär 20 skeppspund till över 30. År 1734, nämns inte någon av gruvorna i redovisningen från Ehrendahls bruk, då gruvdriften upphört helt 1733. Fram till 1747 verkar Järna gruvor legat öde. Detta år omtalas att malm från *”Jerna grufworna, warandes ... af 8 alnars djuphet”*, användes i Ehrendals masugn. Driften förefaller sedan ha fortsatt till början av 1780-talet. Gruvbrytningen tycks inte ha pågått året runt under 1600- och större delen av 1700-talen, eftersom det inte, förrän på 1770-talet, finns några grubarbetare upptagna i mantals- och husförhörslängderna. Undantaget var dock vid Vik, där det tidigt fanns en person upptagen som kallades malmletare eller ibland grubarbetare. Troligen hade han arbetsuppgiften att se till gruvorna även under den tid av året då det egentliga arbetet vilade.

Källmaterialet från denna tid är dock väldigt litet och knapphändigt, så utifrån detta är det omöjligt att dra några absoluta slutsatser om hur arbetet varit organiserat. Om förhållandena vid Järna gruvor liknade de vid andra gruvor vid den här tiden, så bröts malm huvudsakligen vintertid då ved- och malmtransporter med slädar var möjlig. Dessutom kunde drängar och pigor, vilka vanligen arbetade i jordbruket, utnyttjas till grubarbetet. Svante Wennberg har beskrivit det dagliga arbetet vid Utö gruvor omkring 1710: *”Ordningen vid arbetet är att först upptaga hästarna - och göres bön; sedan går arbetsfolket ner i gruvan och ränsa efter sista tillmaktningen samt borra och skjuta till middagen, då de gå upp, hålla middag och vila, medan hästarna få äta.*

Efter middagen fortsättes med borrhning och sprängning och emot aftonen makas till, varefter arbetarna fara upp efter arbetet”.

Gruvstugor fanns under 1700-talet vid redan nämnda Vik men även vid Vattengruvan och vid sjön Lilla Kobäcken. Den senare kallades Bajorstorp efter den där bosatte gruvfogden Anders Bajor.

Från gruvorna transporterades malmen till de olika bruken under vintern, då det var slädföre. Lundholms bruk hade två stångjärns- och en kniphammare, och där smiddes förutom stångjärn, spadar, skyfflar, yxor, spik och redskap på beställning. Ehrendals bruk hade en masugn med två pipor, borrhvind och smedja. Där tillverkades huvudsakligen kanoner eller stycken, som de kallades. Därav benämningen styckebruk.

I en sockenbeskrivning från 1799 omtalar Peter Grawallius, pastorn i Överjärna församling, gruvorna. *”Imellan 30 och 40 Järnmalms Grufvor skola finnas på Järna Skogs Allmänning, hvilka dock äro igenfallna. At der är Järnmalm måtte länge hafva varit bekant, och torde socknen däraf hafva fått namnet Järna. En malmetare, som bor i skogen säger, at hans Farfars Fader för inemot 200 år sedan tagit där sin hemvist och varit den förste, som man kan veta, hvilken där uppbrutit malm, med hvilket arbete hans efterkommande intil denna tiden sig befattat, och skal denna hafva 500 Skeppund malm, som han påstår vara god, ur en Grufva upbruten; men at arbetet icke nu med force drifves, säger han skal komma deraf, at nästa masugnen herintil vid Ehrendals Bruk icke varit igång på några år; dock efter man ej eller förnummit at verket tilförne blifvit med mycken drift fortsatt, torde det hafva befunnits vara mindre lönande. Andra hafva ock sagt, Malmen därstädes icke skal vara särdeles god. Blyharts Malm skal likaledes efter berörde Malmetares utsago finnas i Skogen”.*

Pastorns meddelare torde ha varit malmetaren och bergsprängaren Anders Persson Wickström (f. 10/ 5 1747 - d. 7/ 4 1829). Hans far hette Pehr Gustafsson (f. 25/ 4 1717 - d. 21/ 3 1783) och hans farfar hette Gustaf Andersson (f. 5/ 1 1689 - d. mellan 1736 och 1744). Farfarsfadern var då den förste kände gruvfogden vid Järna gruvor, Anders Bertilsson. Samtliga var bosatta vid gruvstugan Vik.

Av bergmästarerelationerna från 1600- och 1700-talen framgår att järnamalmen några gånger levererades till Ehrendals bruk. Men utförliga redogörelser saknas eftersom det först på mitten av 1800-talet lagstiftades om att bruks- och gruvägarna skulle lämna årliga berättelser till bergmästarna.

Mellan 1829 och 1861

1829 inmutades några gruvor i Järna av kommissionslantmätaren Carl Fallk, från Norrköping. Samtidigt inmutade han även Lumbra gruvor i Tystberga socken. De namngivna bland Järna gruvor var: Långgruvan, Ahlgruvan, Jungfrugruvan, Stavbergsgruvan, Mossgruvan, Vattengruvan, Slåthällsgruvan och Löfbergsgruvan och dessutom ett antal små skärpningar utan namn. De första grubarbetarna kom till Järna på hösten 1829 från Hällestads bergslag i Östergötland. Arbetet startades med länsning av Långgruvan. Efter provbrytning under några månader övergavs denna och arbetet koncentrerades till Vattengruvan

”Första försöken gjordes med Långgrufvan, som om hösten 1829 länsades. Efter att derur hafva uppbrutit omkring 300 skeppspund Malm med qvarts och fältspat blandad, öfvergavs den i alla fall såsom mindre lönande ansedd, då den lilla arbetsstyrkan, som var hämtad från Hällestad Bergslag i Östergötland, förflyttades till Wattengrufvan om våren 1830, hvars länsande då förbereddes gjenom en körvinds upbyggande. Första dagarna af October månad sistnämde år blef denna ren, och malmbrytningen begyndes med 4 man eller 2 påster, ...”.

Malmen skickades för analys och den uppskattade järnhalten var 62 procent. *”... undersökning af en till honom af Landtmätaren Carl Fallk inlemnad Jernmalm från den så kallade Wattengrufvan ... gifvit Sextio Två (62) procent af sin vigt Tackjern ...”.*

”Angående tillgongen på malm uti detta fält, så enär uti Wattengrufvan malmen till kvantiteten betydligt tilltagit emot djupet och den äfven på bottnen synes vara mycket rikhaltigare, tyckes man kunna hoppas på god tillgong deraf uti denna Grufva. Äfven så utvisar de många jernmalmsledningar som der finnes att själfva malmfältet bör vara rikt. Stockholm den 13 oktober 1830. A.F. Reuter. Notarie vid Kungl. Bergskollegium”.

Carl Fallk ledde själv arbetet utan några ytterligare intressenter men snart nog upptäckte han att uppgiften var allt för vidlyftig. Finspång och Stafsjö bruks ägare erbjöds att köpa en del av gruvrörelsen. Efter flera turer, då Finspångs bruk tackat nej, erbjöds ett tillräckligt lågt pris, så i januari 1831 köpte Finspångs bruk 1/ 4 av gruvorna för 4 000 riksdaler. I juli samma år var ägofördelningen sådan att Carl Fallk ägde 1/ 3, Stafsjö bruk 1/ 4 och Finspångs bruk 5/ 12. Det var inte fråga om ett bolag med aktier utan med rena andelar. Fallk åtog sig att sköta bokföring och räkenskaper, trots att han saknade all sådan utbildning.

I mars 1831 begärde Carl Fallk inmutning även av Carlsgrufvan *”... ett gammalt ödelagdt jernmalmsbrott, Carlsgrufvan benämmt, beläget i sluttningen af en bergsbacke ofvan ett kärrdrag, tvärs öfver rågångslinjen mellan Billstad i Öfver Järna sn och Långbro hemmens skogsmark i Vårdinge sn ...”.*

Carl Fallk berättade själv i ett brev daterat åttonde maj 1831. *”Då jag år 1829 inträdde på en för mig och mina barndomsminnen icke främmande jord och Laglikmäktigt tillägnade mig de från 30 till 200 år sedan ödelagda jernmalmsfält, lifvades jag af en på säkra relationer grundad övertygelse, att jag ur det dolda frambringa rika, fast af tider och förhållanden förgätna skatter; Mitt företag har varit djerft och måhända dess tillvägabringande vida öfwerstigit min enskilda förmåga, som dock vid utförandet änu icke funnit några hinder öfvervinneliga. Med oförtruten ihärdighet har det sålunda lyckats mig besegra alla svårigheter som mött och jag är nu mera fullkomligt betryggad för hvad som återstår, sedan någre af Rikets mäst ansedde Herrar Bruksägare behagat ingå i Bolag med mig om Jernmalmsfältets utrvidgade bearbetning.*

Jag är äfven lika så fullkomligt öfvertygad om den ej mindre enskilda än allmänna nyttan av detta stora företag i en icke aflägsen framtid skall medföra, som att den idoge omtänksamme arbetaren dervid icke skall sakna sysselsättning och förtjenst, samt tillfälle att nyttigt använda en tid, hvilken, utan sedlige binäringar tyvärr hos många alstrar lättja och armod i samhällen.

Dessa åldriga Jernmalms - grufvor äga sine vissa Privilegier, af Konungar och Regeringar för 200:de år tillbaka nådigast förbundna förste uppfinnaren Jesper Elieson, och en stor del av desse handlingar äger jag i min hand".

De handlingar, som Fallk påstod sig äga, återfinns inte längre i något genomsökt arkiv.

Efter att bruken ingått i bolag med Fallk fattades alla beslut på årligen hållna bolagsstämmor. Carl Fallk var alltid personligen närvarande, medan bruksägarna vanligen skickade olika ombud med fullmakt.

Bland det första som beslutades var att uppföra en gruvstuga, ett stall till vindshästarna och en bodbyggnad för material. Dessutom skulle driften koncentreras till Vattengruvan. Carlsgruvan kom bara att drivas som försvarsarbete. För resten av inmutningarna begärdes två års vilostånd.

Från bolagsstämman den 25 maj 1831: "§3 ... och skall 5 poster vid Brytningen uti Vattengruvan användas, hvarföre de poster som nu äro anställda uti Carls Grufvan skola till Vattengruvan förflyttas och en man ytterligare anskaffas, hvarjemte för uppfordringen, malmskredningen, nafvervässningen samt hästarnas skötsel användas fyra Man i dygnet, gruffogden inberäknad, jemte en minderårig person, som förrättar körningen uti Winden ... §4 För besörjande af uppfordringen ansågs nödigt, då brytningen skall med drift fortsättas, att, utom de redan på stället varande 2ne Hästarne, inköpa ännu en för ändamålet användbar Häst, så att 3ne Hästar ständigt vore att tillgå vid Grufvan, hvilka till den 1sta october begagnas, då i deras ställe 2ne par oxar inköpas att till uppfordringen användas".

Vidare beslöts att det vid lastageplatsen vid Håknäs skulle uppföras en brygga, vilken skulle sträcka sig 16 alnar ut från land. Dessutom skulle den använda vintervägen rätas och iordningställas under sommaren. Det bestämdes även att en ny gruffogde borde anställas. Det skedde sedan under sommaren, och Carl Kjellgren tillträdde posten den 1 oktober.

På hösten den 5 november hölls en ny bolagsstämma och där fastställdes de regler som gruvarbetarna hade att rätta sig efter:

"§8, a. Grufvelaget samt alla arbetare i öfrigt, större och mindre som till grufvrörelsen höra, skola med hörsamhet och lydnad efterkomma alla de befallningar grufvefogden åt hvar och en på sin plats meddelar.

b. Grufve arbetare och öfvriga som till rörelsen höra, skola i laga tid infinna sig på sitt arbete och ej heller gå derifrån; icke med hvarannan göra arbetsbyte, utan hvar och en förrätta sine bestämda göromål för dagen, så framt icke vid serskildta tillfällen grufvu fogden skulle finna nödigt derutinnan göra någon förändring. För åsidosättande eller uragtlåtenhet i dessa delar, böter till en inrättad grufve cassa fyra skillingar banko för timmen.

c. Ingen arbetare får utan laga förfall af sjukdom eller serskildt erhållit tillstånd, vara borta från arbetet någon dag, vid äfventyr att till nämnda grufve cassa böta dubbel dagspenning, eller hvad efter jemn arbetsordning, en hel borrpåst kan på dagen förtjena.

d. Emot det bestämda priset af sexton skillingar riksgälds sedlar för aln, åligger en man af hvarje påst ladda och afskjuta den för dagen medhunna borrnigen samt efter skjutningens slut gemensamt utbryta allt löst berg. Torrborring betalas deremot med tjugofyra skillingar för aln riksgälds sedlar, Deremot förbjudes strängeligen att icke en man åtaga sig laddning och skjutning för flere påster än dem,

hvarvid han sjelf arbetat, hvarigenom olyckor vid brådskad laddning och antändning kan inträffa. Sker annorlunda, bestraffas öfverträdaren med en riksd. b:co i böter.

e. Då understundom de i grufvan hängande stegar sönderskjutas, åligger grufvefogden genast föranstalta om deras lagning, hvarföre, så väl som för anställa isning, när behofvet så påkallar, de af grufvelaget som dertill nödvändigt behöfva användas, i fall tillgång af andra arbetare skulle saknas, njuta betalning á tre skillingar riksgälds sedlar i timmen för hvar man, men då nya stegar skola nedsättas tillhörer sådant hela grufvelaget utan serskild betalning när stegar finnes på grufvebacken färdige.

f. Den på lafven för tunnans emottagning och stjelpning stående arbetaren tillkommer jemte en annan att undanbära upkommande berg och vara behjelpig vid andre förefallande göromål så vida medhinnas kan.

g. Grufvefogde som försummar sine åligganden i någon af de delar som tillhöra en rättskaffens och ändamålsenlig arbetsordning, eller med någon har öfverseende i hvad här ofvan stadgat blifvit, tilltalas, och dömes af bergs. tingsrätten, i fall sakens vigt och värde sådant fordrar.

h. Grufvefogden tillkommer göra antändningsrör och svafveltrådar till behofvet vid skjutning i grufvan.

i. Den första i hvarje månad erhålla arbetarna sina uttag å anvist ställe, eller om helgedag inträffar, dagen derpå.

k. Ingen obehörig person som vid grufarbetet eller verket icke mantals- eller skattskrifven är, utom de antagna extra arbetarne, får af någon hyras, hvid det ansvar allmänna lagen och policeförfattningar i slika fall stadgar; derutöfver grufvufogden åligger hafva tillsyn".

Fallk skickade regelbundet anhållan om förlagor till bruksägarna, hovmarskalken och baronen med mera Gustaf Ridderstolpe och excellensen, statsministern för utrikes ärenden och greven med mera Gustaf af Wetterstedt. De sände sedan Fallk invisningar eller assignationer via bankfirman Tottie & Arfwedsson i Stockholm. Fallks räkenskaper granskades och reviderades av bruksbokhållarna i Stafsjö och Finspång. Dessa var mycket skickliga och anmärkte gärna och ofta på Fallks bokföringssätt.

Ur ett brev daterat 23 augusti 1831 ställt till Bruks Inspektoren E. Hellman:

"Jag får härmed bifoga de anmärkningar, som wi gjort wid Ingenieur Falks så kallade räkenskaper. De hafva nedlagt mycken tid och möda samt blifvit rätt vidlyftige".

Fallk bodde i Norrköping under sin tid som tillsyningsman och det löpande arbetet sköttes av en grufvogde och en bokhållare, som förutom Järna gruvor, även ansvarade för driften vid Lumbra gruvor i Tystberga socken.

I juni 1832 erbjöds Åkers Styckebruk att köpa en del av gruvbolaget för att få tillsynen ordnad på närmare håll men svaret blev nekande.

På bolagsstämman den 8 juni samma år planerades för en utvidgning av driften:

"§9 Den föreslagna länsningen af Jungfru Grufvan bör innevarande sommar verkställas, under tillsyn af Gruffogde Kjellgren, hvarom man, om möjligt är, söker få accord uppgjort". Länsning blev utförd under juli månad samma sommar men efter ett par provskott, som visade god men kvartsblandad malm, företogs inga ytterligare arbeten.

Carl Fallks sammanfattning 3 september 1832 angående Järna gruvors taxering:

”1. I september 1830 var Vattengruvan länsad och under tiden fram till den sista Maj 1831 uppbröts 840 skeppspund malm, varav 418 skeppspund nedforslades till lastageplatsen.

2. Under perioden 1/6 1831 - 1/6 1832 har uppbrutits 2 978 skeppspund malm. Inget är nedforslat till lastageplatsen.

3. Arbetarnas avlöning samt krut, jern och stål m.m. uppgår till 430 á 450 riksdaler riksgälds per månad”.

På bolagsstämman den 30 maj 1833 beklagades bristen på arbetskraft vid Vattengruvan, både för vindens körning och för att ta emot malm på lavbryggan. Dessa sysslor hade tills vidare skötts av extra arbetare “... såsom båtsmän m.fl. dylika ...”. Vidare meddelade Carl Fallk med anledning av de ständiga klagomålen på räkenskaperna för gruvorna: ”I anledning häraf får jag Fallk enskildt tillägga: att huru smärtande det än är se frugten af ihärdiga bemödanden, öfver genom sakernas owanliga förhållande missgynnas, och ehuru jag alltid ansett mig lika lite skicklig som fullkomlig i befattningen mig varit ombetrodd vid grufvorne, will jag likväl med inseendet deröfver till förenämnte tid, i Augusti månad, fortfara så framt ingen af herrar Ombud sjelfva eller annan godkänd person nu, eller dessförinnan vill mig nu efterträda”.

Klagomålen på bokföring och räkenskaperna fortsatte under hela 1834.

Den 17 september 1834 ”Prom. rörande Lumbra och Järna Grufvorna”:

”Räkenskaperna förete den största oredan man möijeligen kan föreställa sig - om det härrörer från bristande kunskaper eller med afsigt att göra revisioinen nära omöjlig, kunna vi ej afgöra, men af egen ärfarenhet veta vi att om sistnämde alternativet är verkligt, är också ändamålet i hög grad vunnit, ty långt lättare skulle vi af simpla Journalanteckningar hafva upprättat en ordentlig bok, än att efter flere wickors otacksamt arbete med revisionen af sådane räkenskaper, ändå sluteligen stanna i willrådighet om det rätta förhållandet och om redowisningen”.

Till slut befriades Carl Fallk från uppdraget.

Både 1832 och 1833 var det barvintrar. Detta medförde att ingen malm blev transporterad till lastageplatsen vid Håknäs. I december 1833 fanns ett lager på 20 000 skeppspund malm vid Vattengruvan, av vilket knappt 4 000 skeppspund kunde forslas till Håknäs under januari 1834.

Carl Fallk beskrev situationen i ett brev till Finspångs bruk, daterat 20 januari 1834:

”Enär jag icke under tiden kunde sluta om någon malmkörning till 14 skillingar riksgälds per skeppspund som var mitt fixerade pris, kungjorde jag i kyrkorne söndagen den 12te om sexton skillingar - jemte tillkännagifvande vägens fullkomliga farbarhet. Mer än 20 par hade jag genast dermed att påräkna, men urvädret som inträffade under några dagar stark storm afhöll allt främmande biträde, ehuru jag med våra dragare sökte hålla farvägen öppen, tills åter den blida väderleken med regn gjorde körningen omöjlig. Kärr och bäckar stå nu fulla med vatten - marken efter de sista trenne dagarnas regn åter nästan bar, med undantag af något så kallad isgata der och var öfver vägarna”. En månad senare, den 27 februari, rapporterade han: ”Malmkörningen här i Järna är för närvarande slutad och har det nu lyckats mig att nedforsla en summa 3 786 skeppspund viktualie vikt till Lastageplatsen. Hade deremot Vår Herre varit så nådig låtit oss få behålla Wintern allenast en fjorton dagar till, skulle minst en 4 á 5 000 mer medhunnits, med den friska gong jag de sista dagarna hade körningen”.

Den 11 december 1833 avled gruvfogden Carl Kjellgren vilket ytterligare försvårade den fortsatta driften vid gruvan. ”... om Gruffogden Kjellgrens frånfälle, war högst ledsam. Man wisste att han war både skicklig och pålitlig, och huru swårt är det ej att få en lika qualificerad Efterträdare”.

Olyckorna fortsatte och under hösten drabbades även gruvarbetarna av den koleraepidemi som drog över Sverige, vilket kan utläsas ur räkenskaperna: ”1834 nov. 1,30 al Buldan och 15 al Linne Wäf till Cholera Sängar, 5 st Cholera Likkistor”. Enligt muntlig tradition skall en kolerakyrkogård vara belägen vid Sandtappan invid sjön Akarens östra strand.

Den 1 november 1834 anställdes en ny bokhållare, Johan August Belfrage, från Långbans gruvor vid Filipstad. Hans bostad blev vid Mora i Järna, vilket Järna Grufvbolag inköpt för 11 000 riksdaler banco den 11 november 1833 av kapten Ekenstierna. Anställningen av Belfrage skedde mot Fallks vilja. I och med detta upphörde Fallks bokföringsskyldighet. Men Fallks gamla bokföring godkändes inte av bruksbokhållarna, utan Fallk fick skriva om den flera gånger. Det gällde räkenskaper för fem års gruvarbete.

På bolagsstämman den 29 juni 1835 beslöts att fortsätta bygga en väg från gruvorna, viken skulle kunna användas för transporter av malm även sommartid. Den skulle gå över mossarna fram till Billstadal, där det fanns en gammal körväg att ansluta till. Vidare beslöts att flytta och bygga upp det av Fallk inköpta, gamla båtsmanstorpet på Mora. Det uppfördes i närheten av Vindgruvorna och huset byggdes på med en våning. Det användes sedan som bostad till arbetarna vid gruvan. Arbetet vid Jungfrugruvan beskrevs och en fortsatt drift uppmanades. Bajorshagen blev arrenderad av kyrkan för att nyttjas av gruvfogden. Arrendeavgiften, en halv tunna råg, skulle betalas socknen till en skollärares lön. Eftersom inget arbete utförts vid andra gruvor än Vatten- och Jungfrugruvan beslöts att söka vilostånd för Carlsgruvan, Långgruvan, Algruvan, Stafbergsgruvan, Släthällsgruvan, Vindgruvan och Löfbergsgruvan.

Bruken inköpte, eller tvingade sig till, Fallks andel i gruvbolaget den 1 januari 1836. Fallks räkenskaper uppvisade en fordran på drygt 6 000 riksdaler hos medintressenterna. Dessa vägrade att betala och hänvisade till de brister som bruksbokhållarna hittade i räkenskaperna. Sommaren året efter stämde de honom för den bristfälliga bokföringen inför bergstingsrätten i 8:e distriktet. Bokföringstvisten blev långdragen och gick ända upp i Justitierevisionen. Målet avgjordes slutligen till Fallks nackdel och han fick betala hela rättegångskostnaden.

Efter 1836 förekommer inga bolagsstämmor, då ägandeförhållandet förändrats.

Vintrarna 1836, 1837 och 1838 var kalla och vintervägarna farbara för malmfororna mellan gruvan och Håknäs. I ett brev från Belfrage daterat 10 mars 1837 konstateras: ”Med stor fögnad ser jag att malmkörningen ehuru forlönen blivit nedsatt, gått raskt undan. Det är så nödwändigt att begagna det goda wäglag vi så sällan få fögna oss åt”.

På sommaren år 1837 avstannade arbetet vid Jungfrugruvan, då det inte lönade sig att bryta den magra malmen.

Ur rapport till Bergmästare Ämbetet i Södermanland, 1838: ”... endast den s.k. Wattugruvan på Jernafältet blivit bearbetad med en arbetsstyrka af circa 20 personer

dagligen och har under året i anseende till en i sommar wid grufvan verkställd byggnad endast blifwit upbrutna 3 800 skeppspund bruten malm, och 700 skeppspund vaskmalm”.

Med anledning av det tilltagande vatteninflödet i Vattengruvan började ägarna fundera på att införskaffa en ångmaskin till att driva ett pumpverk för länsning. En fråga till Belfrage i ett brev från Finspångs bruk daterat 9 april 1839: *”Hvad kostade underhållet af Dragarne sistledit år och för 1837 till bestridande af uppfordringen vid gruvorna? Det har förefallit mycket sannolikt att en Ångmachin för detta ändamål skulle vara lämpligare och snart betala sig om beräknas lika hög uppfordringskostnad för den som den nu är, åtminstone är jag af denne öfvertygelse hvad Petängsgrufvan beträffar”.* Efter Belfrages svar konstaterades att kostnaden skulle blivit avsevärt lägre.

1840 begärdes därför tre års vilostånd på Vattengruvan: *”I anseende dertill att Grufwebolaget ämnar den 24 de nästinståndande ock på några år inställa arbetet i Wattengruvan, för att derstädes låta uppbygga ångmaskin, för watten och bergsuppfordringen, hwilken icke längre är möjligt med hästkraft bestrida ... såwäl wid grufwan som lastgeplatsen äga ett inventarium af öfwer 30 000 skeppspund malm, hwilken på icke mindre än den begerda tiden hinnas att afsättas”.*

Gruvfogden och några grubarbetare flyttade därför till Petängsgruvorna samma år.

Två år senare började planerna för ångmaskinsbygget ett ta form. 22 juli 1842 i ett brev från Finspångs bruk till bokhållare Belfrage: *”Det skall blifva af intresse att se det förslag som kommer att uppgöras öfver uppförandet af en Ångmachin vid Järna Wattengruvva. Jag gillar för öfvrigt den föreslagne åtgärden att i höst besörja upphuggning af Wed för ett års behof, om den äfven icke skulle kunna komma till Grufvan förr än nästa vinter, ty torr wed blifver ändock alltid hufvudsaken att hafva i beredskap. Det gjutgoods som erfodras utom hvad som egentligen hörer till Ångmachinen vill jag hoppas kan fabriceras här och vid Stafsjö så att detta kan derigenom blifva mindre kännbart för Intressenterne”.*

I maj 1843 slutade Johan August Belfrage som bokhållare vid Järna gruvor. Ångmaskinsbygget hade inte påbörjats och ytterligare tre års vilostånd för Vattengruvan söktes. Malmlagret vid gruvorna var fortfarande ansenliga 17 000 skeppspund då någon malmkörning inte kunnat ske den senaste vintern. På hösten 1845 beslöts att införskaffa en ångmaskin för att på nytt starta driften vid Vattengruvan. Bokhållaren vid Rullerums gruvor, Johan Fredrik Svanberg, tillfrågades av Finspångs bruk om intresse fanns för tjänsten i Järna: *”Då det nu i afseende på Järna Grufvas ånyo upptagande är så vida kommit att fråga derom väckts och Intressenterna beslutat att till nästa års höst dertill anskaffa en Ångmaskin, så torde det kunna tagas för temmeligen afgjort att Grufve arbetet kommer att påbörjas sednast 1847 om hösten. Skulle tit nästa våhr vilja flytta till Mora och öfvertaga detta Hemman med Inventarier mot åtnjutande af afkastningen och för desse fördelar efterse malmkörningen och lastningen samt hvad under byggnadstiden kan förekomma, intill dess brytningen åter skulle börjas så står detta öppet ... Tag nu denna sak i öfvervägande och gif mig svar. Skulle tit för att bestämt kunna yttra sig behöfva göra en resa till stället, så är jag nöjd att få svar på framställningen, sedan detta skett. Skulle jag från tit trakt kunna erhålla en tunna god strömning till någorlunda billigt pris”.*

Under våren 1846 påbörjades byggnationerna vid gruvan och i juni samma år tillträdde Svanbeck på Mora. Gruvarbetarna vid Petsängs gruva, som skulle stängas, erbjöds plats vid Järna så snart arbetet kom igång. Detta skedde i november. Under vintern drevs gruvan för fullt och malm kunde transporteras till lastageplatsen vid Håknäs.

1849 begärde Svanbeck själv mutsedlar på fem skärpningar, en liten invid Lövbergsgruvan och fyra vid Mellanbyggningen.

Ovanligt högt vattenstånd i Saltsjön på våren 1852 förorsakade att en stor del av malmen vid lastageplatsen spolades ut med vågorna. Det blev ett drygt arbete att försöka rädda så mycket malm som möjligt. På grund av detta och den avtagande malmtillgången i Vattengruvan låg gruvarbetet tidvis nere. I augusti konstruerades vattenkonsten om i gruvan så att den nådde ner i det djupare schaktet. Men även efter denna ombyggnad sjönk vikten av den månadsvisa malmtransporten upp ur gruvan från ungefär 1 000 skeppspund till mindre än hälften.

Järna Gruvbolags Intressenter höll bolagsstämma den 12 april 1854 då det beslöts att säga upp Svanbeck. Till ny bokhållare blev Göran Pålman vald. Ur Post och Inrikes Tidningar: ”*Sedan Herr Inspector G. Pålman från och med den 27 Juli emottagit förvaltningen af Jerna Grufvor med hvad dertill hörer, så har Fredr. Swanbecks befattning dermed från nyssnämnda dag upphört, hvilket till vederbörandes efterrättelse härmed meddelas. Stockholm i Juli 1854, Jerna Grufve-Intressenter*”. Efter detta följde en mycket långdragen rättslig process, där gruvintressenterna och Svanbeck i flera omgångar stämde varandra. Detta utlöstes genom en misstanke om att Svanbeck förskingrat Järna Gruvbolags medel samt utnyttjat dess arbetskraft och material i sina egna gruvor.

Svanbeck bildade 1854 ett eget bolag, Järna Nya Gruvbolag tillsammans med Fredric Petersen, Robertsforss bruk och C.F. Settervall från Stockholm.

Bolaget drev bland annat Nygruvorna vid Mellanbygget. Eftersom det nya bolaget inte kunde nyttja samma lastageplats, som det gamla, transporterades malmen till Ulfundet och avyttrades till bland annat Robertsforss bruk, Fredriksfors bruk, Nyköpings bruk, Olofsfors bruk och Falsterbo bruk. Flera oenigheter om vilka vägar som var tillåtna att användas av de olika bolagen hamnade inför domstol. Svanbeck var bosatt vid Långbro i Vårdinge och senare, från 1859, vid Bankesta. Det var Johan Fredrik Svanbeck som ändrade namnet på Bredsta till Fredriksberg.

Efter 1854 avstannade driften helt i Vattengruvan. Malmen var då totalt utbruten. ”*Såsom mångåriga arbetare i Jerna Watten Grufva få vi på begeran härigenom intyga, att samma Grufva mot slutet af 1853 och början af år 1854 blef till malmtillgången så klen - och utrymmet i Grufvan så trångt och inskränkt, att icke ens hälften af arbetspersonalen der kunde användas och äro vi beredde att, när som hälst, med liflig ed bekräfta sannfärdigheten häraf. Jerna den 30 April 1856. J.G. Bergqvist, J.Fr. Malmström, A.G. Sandström, G. Palmgren. På samma gång närvarande vittnen, Per Hökenberg Hj. Sahlström*”.

”*Stipendiaten på Jernkontorets Stat Herr Magister A. Sjögrens berättelse för år 1854 Anteckningar rörande Jerna gruf-fält:*

Jerna Gruf-fält är beläget i Ytterjerna socken i Öknebo härad och Stockholms län. Den i trakten allmänt rådande bergarten utgöres av en gneiss, som i denna del af

Södermanland tyckes vara den rådande bergarten. Den karakteriseras af en tydlig skiffring, en blek- eller ljusröd fältspat, svart glimmer och hvit kvarts, den sista beståndsdelens stundom öfvervägande. Denna gneiss innesluter stundom lager af hornblendegneiss, granit och groflasrig gneiss, hvarhjemte ofta, och till och med i närheten af grufvorna, i densamma uppsticka kupper merendels af mindre utsträckning, utaf en finkorning granit, hvarvid de omgifvande gneisslagren då vanligen göra en bugt. I gneissen förekomma äfven ofta små partier af magnetisk jernmalm, från storleken af en ärt till den af fotslånga körtlar, och dessa små malmpartier äro merendels polariska, så att de lätt attrahera kompassnålen. Allmän bergartens strykning varierar mellan ONO-VSV och Ö-V; dess stupning är vanligtvis omkring 30° från lodlinjen åt söder.

Någon tydlig gångart finnes icke på detta malmfält, utan den allmänna bergarten visar sig intill malmen mera fältspatrik och stundom blandad med hornblände. Vanligen ligger intill malmranden en grofbladig, köttröd, fältspat, som stundom är blandad med hornblände, stundom med instänkta jernmalmskorn.

Malmen på detta fält är en rik svartmalm, som förekommer i ränder, hvilka till ett antal av 2:ne eller flera förena sig och sålunda bilda större eller mindre körtlar. I hviket fall som helst kan man sällan följa samma malm långt, innan den kilar ut. Ju smalare dessa malmränder äro, ju rikare äro de, och merendels äro de så smala, att någon vinstgifvande grufbrytning icke kan anläggas.

Från Långrännils-grufvorna längst i vester kan man följa detta jernmalmstreck med derå anlagda skärpningar och grufvor mera än en halv mil eller till Algrufvan längst i öster. I forna dagar lærer detta fält med derå varande grufvor och skerpningar hafva vara arbetadt för det gamla styckebruker Ehrendahls räkning, hvarvid Vattengrufvan anses hafva erhållit det största djupet. Malmstocken i denna grufva, som för närvarande är omkring 60 famnar djup, har dock ej haft någon betydande mäktighet, alldenstund densamma alltsedan 1837, när den för andra gången upptogs och då endast hade ett obetydligt djup, icke gifvit mera än omkring 90 000 skeppspund malm. Numera synes grufvan vara utbruten med undantag för den malm, som förekommer i Hammiltonortens tak. Dock skulle måhända ett försöksarbete på botten leda till gott resultat, eftersom denna grufva flere gånger förut varit ansedd såsom utbruten, men man sedemera genom inslagne profborrar åter funnit malm. Så lærer förhållandena vararit med den malm som bröts i vattendunten, äfvensom med Hammiltonortens sednast påträffade malm. Grufvan är tills vidare nedlagd.

Af öfriga till detta fält hörande grufvor har ingen utaf de på sednare tider arbetade visat någon ihållande malmtillgång. Stabergs- och Mossgrufvorna synas dock förtjente af ett försöksarbete, alldenstund kompassen här utvisar malmtillgångar, hvilka dock vid Mossgrufvorna i anseende till vattensjuka torde blifva svåra att åtkomma. Af öfrige gruvor, hvilkas uppräknande här torde vara öfverflödigt, hafva några lemnat god men ringa malm och blifvit utbrutne; andra åter synas ej hafva gifvit sådan malm, att ett lönande arbete kunnat på dem anläggas. Jungfru-grufvan, som tillhöra gamla vattengrufvebolaget, är nu i stället för Vattengrufvan ånyo upptagen, men resultatet af arbetet i denna grufva är mig obekant; dock tyckes malmen vara alltför fattig och kvartsig för att jemte brytningskostnaderne kunna bära en mils landtransport. Jerna vatengrufvemalm har i allmänhet lemnat öfver 52 procent jern och behöft en tillsats af 15-20 procent lim. Vid grufvans lastageplats har den blifvit betald med 2 R:dr R:gs per skeppspund v.v. Ifrågavarande malm kan räknas till de jernrikare inom detta distrikt och hvad beträffar dess svafvelhalt, så har

denna ej varit värre, än at densamma kunnat genom behandling i gasrostugn oskadliggöras. Vid öfvrige grufvor inom fältet lyckas det sällan att finna malm af samma rikhet som vid Vattengruvan; merendels är den fattigare och, hvad värre är, stundom mera rödbräckt. Öfverhuvud taget kan man dock säga, att malmen i detta fält äro jernrika och ej mer än lofligt rödbräckta. De mineraler, som åtföljer malmen, är vanligen quartz, stundom fältspat”.

En utförlig beskrivning av gruvfältet utförd av Anton Sjögren 1855 återfinns under rubriken Gruvor i denna uppsats.

1854 påbörjades drivning i flera nya skärpningar nära Vattengruvan. Nya Vattengruvan, några hundra meter öster om Vattengruvan, visade sig innehålla god malm. Denna gruva ligger i mossen och det blev därför mycket svårt att hålla den vattenfri. ”Det är ledsamt att denna gruva skall vara så vattensjuk ...”, konstaterades i ett brev daterat den 5 november 1856.

Problemet med länsningen löstes genom att en stånggång byggdes från ångmaskinen vid Stora Vattengruvan till Nya Vattengruvan, en sträcka av ungefär 300 meter. Arbetet i denna gruva upphörde på hösten 1857 då malmen var utbruten.

Förutom Nya Vattengruvan bearbetades Västra Nygruvan, Bankestagruvan och Bergtorpsgruvan.

Finspång och Stafsjö bruks respektive ägare fortsatte sedan som ägare till Järna Gruvbolag fram till 1860, då de avyttrade bolaget till gruvbokhållaren Göran Pålman. Han i sin tur sålde bolaget vidare till löjtnanten och bruksägaren Emil Wallenstråle på Bränninge bruk, 1861. Dessa sista ägare tycks inte ha bedrivit någon större gruvdrift och arbetet i bolaget lades ner hösten 1861. Klockaren i Ytterjärna, Jonas Runbäck, skrev i sin biografi 1902 ”Wid hitkomsten (1859) var goda utsikter till biförtjänster men varade icke länge. I Öfver-Jerna finnes jernmalm-grufer som då bedrefs. Jag emotog och afvägde malmlassen vid lastageplatsen, på vintern, hade 1,50 i dagspeng bra betalt för 3 å ½ timmer. Utskeppades malmen på sommaren mot viss procent. ... Vanligen blef då 2 kronor om dagen. Det var dock lång sommardag - men göromålen, endast att anteckna. Sålunda bra betalt. Men grufdriften upphörde och således var det slut”.

Från 1861 räknas Svanbecks bolag, Järna Nya Gruvbolag, som ensam ägare av Järna gruvor. Men det verkar som att driften var nedlagd. Vilostånd gällde för Vindsgruvan eller Västra Nygruvan, Löfbergsgruvan, Östra Nygruvan, Dalgruvan, Stafbergsgruvan, Mossgruvorna, Röda Smedjegruvan, Mellangruvan, Nya och Gamla Långrännilsgruvorna, Akarnäsgruvan och Långbro Carlsgruva.

Från 1839 och under ungefär tio års tid hade Nykvarns bruk inmutningar och viss gruvdrift inom Järna gruvor. I ett brev från Finspång till Belfrage:

”Grannskapet kan visserligen blifva ledsamt men man får dock se om icke de nya Grufve Egarne snart tröttna, så vida ej malmens qualite blifver bättre än Vattengruvans till en början varit”.

Vidare fanns drift även vid Långrännilsgruvorna några år vid 1830-talets slut. bolaget kallades ”Lång Rännils Jern Grufve Bolag”. Ägare var en De Geer och Er. Gust. Oxenstierna.

Efter 1861

Från 1863 finns noterat i ”*Historiskt, geografiskt och statistiskt lexicon över Sverige*” att Mora och Jerna äldre gruva ägdes av H.F. Holmqvist, Holm, Carl Ekman/ Sahlin.

Några gruvor försvarsarbetades 1866 under ledning av före detta sergeanten och inspektorn A. Grönblad. Gruvägare var P.A. Borg i Jönköping, en svåger till J. F. Svanbeck. Någon egentlig gruvdrift förekom dock inte.

Under åren 1872 till 1875 bearbetades Storgruvan av byggmästaren från Stockholm, P. J. Hallström, på Mora gård. Driften sysselsatte ett tiotal man och uppfordringen av vatten och berg skedde med hjälp av en ångmaskin. Malmutbytet föreföll vara ganska magert, då endast en tredjedel av det uppfordrade berget var användbart.

Nyhammarsgruvan blev inmutad 1872, men någon brytning förekom inte. Grosshandlaren Carl Norberg från Stockholm bearbetade Nya Vattengruvan, Bergtorpsgruvorna, Västra Nygruvan, Karlsgruvan och Jungfrugruvan en kort tid under 1874

Vid 1880-talets början återupptogs arbetet vid Stora Vattengruvan, Mossgruvan och Storgruvan, troligen under ledning från Hällefors bruk. I bergmästareämbetets berättelser kan man se att endast Mossgruvan gav malm, om än väldigt lite. Arbetet pågick endast ett par år.

Vägar och transporter

Järna gruvor ligger i en vild och obanad skogsmark. Till en början försvårades gruvarbetet dels på grund av att arbetarna måste bo på torpställen långt från arbetsplatsen, dels av att material och andra förnödenheter endast med mycket stor svårighet kunde transporteras till gruvorna sommartid.

Malmtransporten skedde vintertid och då endast den tid som det var slädföre. Transportproblemen, speciellt att forsla malm med oxforor från gruvorna till lastageplatsen vid Håknäs, kvarstod under hela perioden. Järnvägen, som anlades i början på 1860-talet, förändrade inte transportsättet. Tre huvudstråk, sommar- och vintervägar, tycks ha brukats mellan gruvorna och Håknäs. Den första, och troligen ursprungliga, gick över Vik - Ogan - Orrsättra och sedan Nykvarnsvägen mot Järna. Denna väg användes förmodligen främst för transporter sommartid. Den andra vägen gick något längre söderut från den första och användes endast som vinterväg. Den gick över mossarna nordost om Vattengruvan och kom fram ur skogen vid Koppartorp och sedan följde vägen dalgången mot Järna. Utefter denna väg kan man fortfarande hitta malmstycken på åkrarna. Den tredje vägen gick över mossarna vid Vattengruvan mot Palmskog och vidare mot Billsta - Mora och sedan utefter ån mot Järna och Pilkrog. Även denna väg kan beläggas med malmfynd på åkrarna. 1849 förbättrades vägen från Vattengruvan till landsvägen vid Nykvarn. Drygt sju kilometer (3 946 famnar) till en kostnad av 2 516 riksdaler, åtta skilling och 10 rundstycken riksgälds.

När det på 1850-talet tillkom ett gruvbolag så finns flera tvister redovisade i häradsrättens arkiv beträffande underhåll, avstängning och rätt till begagnande av de olika vägarna.

Vägen över markerna mellan Billsta och Mora är nu bortodlad. Vid arbete med att lägga ner dräneringsrör i åkern har man påträffat flera stora malmstycken där vägen gått fram. Antagligen hade förbönderna lämpat av dessa för att lätta på lasten.

Gruvbolaget betalade ett årligt arrende för lastageplatsen vid Håknäs udde till bönderna i bolbyn. Det var även tvunget att betala olika avgifter till andra markägare för att nyttja deras ägor till malmtransporter. Till exempel källarmästaren C. Brandström på Saltå fick ½ skeppspund stångjärn årligen för att malmvägen gick över en äng vid Pilkrogsviken och kyrkoherden i Överjärna fick tre riksdaler banko årligen för en forväg över en betesmark som tillhörde prästgården.

Till att forsla malmen användes dels bolagets folk och hästar, dels inhyrda bönder och torpare med egna dragare. Inte bara de som bodde i närheten av gruvan passade på att få en liten extra förtjänst. I räkenskaperna finns bönder från till exempel Säby och Prästgården upptagna. En malmfora kunde lasta 400 till 500 kg.

Arbetare vid gruvorna

Med stöd av de arkivuppgifter, som står att finna för tiden före 1829, är det troligt att driften vid gruvorna sköttes av ett ganska litet antal arbetare. Från mantalslängderna under 1600- och 1700-talen kan upp till fem personer samtidigt hänföras till gruvarbetare. Bland de arbetare som är namngivna finns malmlätaren Anders Bertilsson i Vik, som med sina sonsöner Per och Anders, sonsonen Anders samt sonsonsonen Per, innehar ett oslaget rekord vad gäller generationer gruvarbetare vid Järna gruvor. Anders Bajor, gruvfogde på 1700-talet, har givit namn till gruvstugan Bajorsberg eller Bajorstorp. Bouppteckningen efter Anders Bajor, upprättad 21 augusti 1795, finns bevarad. I den kan man se att han saknade föremål av guld eller silver. Vidare drygade han ut sin magra hushållning med fiske. Han hade en ”ökstock” i Akaren och en uppsättning fisknät. ”Grödan vid Bajorsberg sådan som den nu för ögonen synad på marken värderad till nedanstående Priser

Rågen på täppan till ½ Tunna

Dito å Vreten ½ fjerding

Kornet stå ännu grönt upptages till 2 fjerdingar

Rötterna kan ej värderas något utan grannan

Potatis kan på sin Högd bli ½ Tunna

Höö finnes ej utan 2ne vålmar

Tobakslandet bliverna 2 à 3 uns”

Bland de skulder Bajor hade kan noteras; ”Hushållerskan för 18 års tjänst efter eget utsago à 30 riksdaler kopparmynt om året, 540

En Koo som Bajor tagit av Anna Ersdotter för flera år tillbaka Hvilken af Vilddjuren uppäten värderad till 200”. När skulderna dragits från tillgångarna blev summan en skuld på drygt 600 riksdaler kopparmynt. Sålunda fick Anna Ersdotter ingen ersättning för vare sig tjänst eller ko.

Lövbergsgruvan vid Bajorstorp har sitt namn efter gruvarbetaren Olof Svensson Lövberg, som byggde upp och nyodlade Bajorstorp 1810 efter 15 år för fädot. Lövberg var från början artillerist.

Från 1829 och trettio år framåt i tiden, till 1860, var gruvan troligen bygdens största arbetsplats. Mer än 70 personer var då mantalsskrivna där. Undantaget är 1841 till 1846, då gruvan var stängd i väntan på nytt pumpsystem till dess länsning. De första åren på 1830-talet anställdes både torpare och gruvarbetare för arbete i gruvan. Gruvarbetarna Hans Fisk och hans söner Anders och Erik kom till Järna från Tunaberg. De gav namn till Fiskorten i Vattengruvan. "Fiskarna" lämnade sedan Järna efter bara tre år och de fortsatte sedan sitt bergsarbete på Karta. Efter några år i kalkbrottet flyttade de vidare till Utö gruvor. Från 1846 var det huvudsakligen gruvarbetare, vilka flyttade till bygden från andra gruvfält, som fick arbete. Inte många stannade någon längre tid, vanligen bara ett par år. Förutom de ordinarie gruvarbetarna anlätades båtsmän för olika dagsverken. Till malmkörningen vintertid hyrdes traktens bönder och torpare med egna dragare. För träarbeten, som vid husbyggnad, anlätades bygdens snickare och byggmästare. När arbetet avstannade vid slutet av 1850-talet flyttade många av gruvarbetarna vidare till andra gruvor. Några stannade dock på trakten och fick arbete bland annat vid den då nybyggda järnvägen.

Vid Vattengruvan

På hösten 1829 startade en försöksbrytning i Långgruvan med en liten arbetsstyrka från Hellerstads bergslag. Påföljande höst företogs Carlsgruvans länsning, som sedan fortgick under vintermånaderna, av tre man från Tunabergs bergslag. Brytningen i Långgruvan lades ned efter bara ett par månaders arbete och gruvarbetarna förflyttades till Vattengruvan på våren 1830. De förberedde länsningen genom att bygga upp en hästvind vid gruvans norra kant. De första dagarna i oktober 1830 flyttades även arbetarna från Carlsgruvan till Vattengruvan, som befanns vara 11 famnar djup (19,8 meter) och med en bottenyta av 250 kvadratfot (22,5 kvadratmeter). Hela bottenytan utgjordes av malm och betydliga mängder fanns kvar i gruvans väggar. Bottenmalmen höll 62 procent järn med obetydlig inblandning av bergart och svavelkis. Gruvan kunde hållas vattenfri med en uppfordring av 140 kannor i timmen (366 liter).

Malmbrytningen började med två borrhposter eller fyra man, vilket senare utökades med ytterligare en borrhpost. På bolagsstämman den 25 maj 1831 bestämdes att fem borrhposter skulle användas i gruvan och att ett beting på fyra shilling riksgälds skulle betalas för varje borrhpost kvarter (15 centimeter). Dessutom skulle fyra man om dygnet användas till uppfordringen, malmskrädningen, borrhväsningen och hästarnas skötsel. Gruvfogden var medräknad bland dessa fyra. Dessutom skulle en minderårig person "*förrätta körningen uti vinden*". Om gruvfogden inte skulle hinna med borrhväsningen samtidigt som han skötte sina övriga åligganden, skulle torparen Jöns Jönson i Snorp anlitas som extra karl.

Hästvind

Hästvinden flyttades från den norra till den västra gruvkanten och därmed byggdes den om i oktober 1835. Den ödelades genom eldsvåda 1837, men återuppfördes strax därefter på samma plats. I den användes till en början

endast två hästar, vilket 1833 utökades med ytterligare två. 1866 ansågs de då sex hästarna ej tillräckliga, varför det beslöts om inköp av ytterligare två. Anledningen var att vattentilloppet ökat med tilltagande djup på gruvan och att bergsuppfordringen blev åsidosatt, då mycket av uppfordringen gick åt för att hålla gruvan vattenfri. Vinden var till slut tvungen att köras även nattetid för att länsa gruvan. Redan 1834 noterades att vattentillströmningen ökat så att gruvan måste länsas med vinden fyra timmar under natten för att vara någorlunda torr.

1831 omtalades att det fanns planer på att i stället använda två par oxar i gruvvinden, men de anskaffades aldrig. Hästarna vallades till en början tidvis av en karl på öppna skogen. Efter tillstånd av sockenstämmans ledamöter fick gruvbolaget 1835 arrendera en hage vid Bajorstorp på sockenallmanningen. En mindre del av inhägnaden lämnades till nyttjande åt gruvfogden och resten till hästhage. Arrendet var en halv tunna råg årligen.

Hästvinden, som byggdes 1835, planerades på platsen av gruvinspektör J. U. Forsman från Utö gruvor. Den uppfördes under ledning av en byggmästare från Utö gruvor, Daniel Eriksson. Han biträdades av gruvarbetarna vid Vattengruvan. Daniel Eriksson hade en överenskommelse om ersättning med en riksdaler och 40 shilling riksgäld om dagen, dessutom fri mat, husrum och fria resor till och från Järna gruvor.

Pumpverk sänkades och vatten och berg uppfordrades i olika tunnor.

Ovanför själva hästvinden lindades linorna upp på linkorgen. Linorna bestod av två järnkättingar, som vid gruvdriftens början hade lika stora länkar. På hösten 1836 besiktigade Forsman ånyo gruvan och föreslog att järnlinorna i vinden skulle bytas ut. Han ansåg att de hade onödigt tyngd, vilket hindrade uppfordringen. En större effekt skulle kunna uppnås om linorna fick tolkar med olika grovlek. Forsman rekommenderade vidare ett byte till trådlinor då dessa ”*till varaktighet och pris har företräde*”. Ingen uppgift om hur Gruvbolaget förhöll sig till Forsmans rekommendation står att finna.

Redan 1836 hade Vattengruvan fått ett kraftigt donläge, d.v.s. sluttande.

Gruvan hade därmed en liggande och en hängande vägg och lutningen var ungefär 45° mot horisontalplanet. Detta innebar att tunnorna inte kunde hissas rakt upp utan släpades hela vägen från korgstaden till laven mot en så kallad dubbel slangång eller tunnång, som bestod av två spår av träslanor. När en tunna kommit upp i laven till tömning vid markytan, hade den andra kommit ner till korgstaden eller ilastningsplatsen i gruvan. På gruvbotten fanns också en liten fördjupning, där vattnet samlades före uppfordringen. Fördjupningen kallades vattendunt.

Söndagskvällen den 9 april 1837 brann hästvinden ner genom eldsvåda.

Orsaken var enligt vittnen ”*den inne i körhuset uphängde lampan, som varit söndrig i botten, utbränd av beckolja och därför omsmetad med dyna*”. I häradsrättens protokoll finns händelsen noggrant redovisad och det framgår även att det varje natt var två personer anställda som vakter. Den ena var sysselsatt med att köra hästvinden och den andra med att dyka eller upphämta malmen. Den omnämnda aftonen var drängen Carl Bellander (15 år) vakt på laven vid niotiden och körgossen August Lundberg (15 år) i körhuset. Ett järn hade gått sönder på en tunna och Bellander gick då och väckte smeden Johan Eric Hällström, som bodde i bostadshuset bredvid.

Smeden hade genast stigit upp och begav sig i sällskap med Bellander till smedjan. Dit hade Lundberg gått för att värma sig "*som han ofta plägade göra*". Ungefär fem minuter senare fick smeden se elden i körhuset. Han väckte omedelbart gruvfogden och de övriga som bodde vid gruvan och skickade även bud ner till bokhållaren vid Mora. När bokhållaren vid 11-tiden kom till gruvan var körhuset nedbrunnet med undantag för maskineriet. En annan tänkbar anledning till branden var att Bellander gjort upp en brasa. Trots ett avstånd av cirka sju meter från körhuset kunde elden ha spridit sig därifrån då det blåste kraftigt på kvällen.

Bokhållaren ville ha gruvfogden och arbetarna till ansvariga för eldsvådan, men det lyckades inte för honom. Slutligen avskrevs målet på höstetinget 1838. Eldsvådan tycks dock ha gjort så att gruvfogden avskedades några månader senare.

Den nya hästvinden, vilken hade samma form och utseende som den uppbrunna, placerades också på samma ställe som den gamla. Den hade en diameter på drygt 13 meter. Byggnaden uppfördes med grovt resvirke i stommen och tak och väggar täcktes med brädor. Materialet specificerades till: 58 byggnadstimmer av olika dimensioner, 350 brädor, 180 kg stångjärn och 3 400 spik.

Ångmaskinen

Gruvdriften upphörde 24 oktober 1840. Det berodde dels på att malmlagren vid gruvan och lastageplatsen var onödigt stora, dels att intressenterna ansåg att det skulle vara billigare och effektivare att använda en ångmaskin till uppfordring av malm och till gruvans länsning. Livslängden på en ångmaskin uppskattades till tio år och den kunde då avskrivas med 10 procent av anskaffningskostnaden årligen. De första planerna på ångmaskinsköp nämndes i ett brev daterat 9 april 1839

Under vintern 1846 skaffades nödvändiga material till en högtrycks ångmaskin fram. Den var på 12 hästkrafter och började byggas på våren 1846. På hösten samma år, den 24 oktober, återupptogs gruvarbetet. I en brandförsäkring från 1849 står att ångmaskinshuset var uppfört av grovt resvirke med grova tak- och golvbjälkar. På utsidan var det klätt med brädor och invändigt var det rappat med sten och kalkbruk efter "*Rydinska Methoden*". Utvändigt var huset rödfärgat. Formatet var kvadratisk med en sida sju och en halv alnar (4,5 meter), höjden var sju och en halv alnar till takstolarna och ytterligare sju alnar till nocken (totalt 8,7 meter). Taket var täckt med tegel på läkt och huset var uppfört på en grundmur av sten av ½ alns höjd över jord. Huset innehöll en våning med vind. I rummet stod ångmaskinen med tillbehör av ångpanna, cylinder, balanshjul av järn, rör av koppar, lager av metall, axlar med mera. Det fanns även ett växelverk med utväxlingshjul till både bergs- och vattenuppfordringsverken samt linkorgen. Grundmuren till ångpannemuren och ångmaskinen var av sprängd sten och stora block. Ångpannemuren var dessutom invändigt klädd med eldfast tegel. Pipan var 18 alnar hög med spjäll, gallerlucka och ram av tackjärn. Utanför huset fanns även en vattenreservoar av plank.

Uppföringslave

Samtidigt med att ångmaskinen anskaffades och installerades byggdes en uppföringslave. Det var ett hus i grovt resvirke, där tak och väggar var klädda med brädor. Uppföringslinorna var av ståltråd, och de löpte genom laven via två vindskivor ner i gruvan. Uppföringsbanan, som kallades rälvägsbanan, låg på grova stockar och var skodd med stångjärn. Uppföringen var som tidigare dubbel med två bergbjörnar, vilka gled på tackjärnshjul med svarvade järnaxlar. Vattnet pumpades upp i en dubbel konstgång bestående av genomborrade stockar i vilka vattnet pumpades upp i etapper. Ovanför varje pumpstock fanns en järnbeslagen plankho, där vattnet samlades upp för att fortsätta lyftas i nästa pumpstock. I stockarna löpte en pumpkolv av trä, som var tätad med läderventiler. Pumpstockarna var försedda med tackjärnsskåpor. I gruvan löpte även tre stegvandringar.

Bostadshus

Redan mot slutet av 1700-talet var en gruvstuga uppförd vid Vattengruvan. Den finns utritad på ”*Charta på Järna Socknars Allmänning uti Stockholms Höfdingedöme Öknebo Härad och Öfver samt Neder Järna socknar upprättad år 1795 af J. Fr. Ström*”. Troligen var den raserad då gruvdriften startade på nytt 1830, eftersom det av de bevarade räkenskaperna framgår att gruvarbetarna till en början bodde som inhyses hos torparen Olof Turberg i Billstadal och hos torparen Jan Olsson i Janslund. Båda torpen låg ungefär 1,5 km från Vattengruvan.

En gruvstuga vid Vattengruvan påbörjades 1831 och den uppfördes efter ritningar, som kommissionslantmätaren Carl Fallk själv upprättat. Gruvarbetare jämte inhyrda extraarbetare bar sten på ackord till husgrunden. Huset och yttertrappan, som vette mot söder, uppfördes också på ackord av timmermannen och byggmästaren Anders Nilsson i Carlberg, Vårdinge socken. Murningsarbetena utfördes av murarmästare Johan Ringbom från Turlinge och inredningssnickerierna av snickaren Dimander. Murtegel inköptes från Brandalsunds tegelbruk och extra arbetare bar det över mossen till byggplatsen.

Huset uppfördes av timmer i två våningar med sammanlagt åtta rum och två genomgående farstur. Enligt ett brandförsäkringsbevis var det 13,2 meter långt, 7,8 meter brett och 4,95 meter högt (knuthöjden). Det var alltså ungefär 100 kvadratmeter i varje plan. Med två meter breda korridorer eller farstur blir den resterande rumsytan ungefär 20 kvadratmeter. I varje rum fanns öppna eldstäder, spisar, med bördjärn. I ett av rummen var dessutom en gemensam bakugn murad. 1880 revs huset och virket användes till att bygga stinsbostaden vid Järna station. 1836 stod ytterligare ett bostadshus färdigt. Det byggdes vid Vindsgruvan och bestod till bottenvåningen av timmer från Lugnet, Mora före detta båtsmanstorp. Övervåningen tillbyggdes på platsen. Till övervåningen ledde en trappa utanpå huset. Varje våning bestod av två rum med öppen spis som eldstad. På samma sätt som i gruvstugan vid Vattengruvan var ett av rummen med murad bakugn. 960 murtegel köptes från Brandalsunds tegelbruk. Huset var åtta meter långt, 4,8 meter brett och

5,4 meter högt. Rumsytan i de fyra rummen blev alltså ungefär 20 kvadratmeter. Till huset hörde också en förrådsbod.

När gruvdriften startade bodde gruvfogden vid Billstadal. Han flyttade sedan med gruvarbetarna till Vattengruvan, så snart gruvstugebygget blev färdigt. Kommissionslantmätare Fallk bodde kvar i Norrköping. Vid gruvbesöken i Järna hyrde han rum vid Pilkrog eller hos bönder på trakten. Fallk hade i sin tjänst en bokhållare, Lars Otto Lindblad, även kallad bolagets betjänt. Han bodde också inhyses, bland annat vid Vik, då han besökte Järna gruvor. Den 1 november 1833 inköptes hemmanet Mora av gruvbolaget för 11 000 riksdaler banco som bostad till gruvbokhållaren.

Andra byggnader

De övriga byggnaderna, som fanns vid Vattengruvan 1829-1861, var:

En stallbyggnad med plats för minst sex hästar. Byggnaden fanns under den tid gruvan använde hästvind, det vill säga mellan 1830 och 1840.

En ladugård med plats för fyra kor, får och grisar. Den brann ner till grunden genom eldsvåda den 15 mars 1850. Gnistor från ångmaskinen hamnade i halmtaket och antände byggnaden. En ny ladugård uppfördes senare på längre avstånd från ångmaskinshuset.

Bodbyggnader för förvaring av oljor, läder, krut, stål, borrarläggor, knoster, navarjärn, smidesjärn, bandjärn, spik, bultjärn, järnlinor med mera. Ett kruthus, vilket delvis kvarstår än i dag. Det är byggt och nedsänkt i en bergsslutning med murade väggar av kluven sten med tak och tunnvalv i samma material. På kruthuset stod tidigare en överbyggnad av trä, där gruvfolket lade sina döda, i väntan på transport ned till kyrkogården i Överjärna för begravning.

Klensmedja för bl. a. navarväsningen. Den var kallmurad av sprängsten. Takresningen och gavlarna var av trä och taket av tegel på läkt. Smedjan innehöll en härd med två eldstäder och två handbälgar av trä och läder. Kolhus för förvaring av träkolen, som användes i smedjan.

Dass, som troligen avses i bolagstämmeprotokollet år 1832 med ”...

hvarföretan tvenne andra mindre nödvändighets blifvit å Grufvebacken uppförde”. Jordkällare av vilka det fortfarande syns lämningar i en sandbacke ungefär 150 meter söder om gruvan. De var troligen av en enkel typ och utgjordes bara av en täckt grop med en lucka i ”källartaket” där man kunde sticka ner handen.

Under senare delen av 1850-talet anlades 300 meter stånggång från ångmaskinen till Nya Vattgruvan för dess länsning.

Övrigt

Potatisland fanns alldeles norr om bostadshuset och var kringgårdat av gråstensmurar. Dessa kvarstår delvis fortfarande. I närheten av potatislandet finns fortfarande en ungefär meterdjup brunn med vackert lagda kullerstenssidor. Annars torde det ur gruvan uppumpade vattnet fått tjäna som dricksvatten till folk och få. Gråstensmurar kringgårdade även själva gruvhålet.

Byggnader vid andra gruvor

För driften vid Jungfrugruvan 1833 uppfördes en vind som drevs av oxar. Till kreaturen uppfördes dessutom ett stall. På bolagsstämman 17 oktober 1836 beslöts att *”En mindre Stuga med Eldstad bör derjemte uppföras på stället till Boning för en arbetare som förrättar oxarnas fodring”*.

Invid Vindgruvan fanns en liten smedja och ett kolhus. Grundmurarna är fullt synliga än i dag.

Gruvbolagets byggnader på andra platser

Vid lastageplatsen byggdes en bod till skydd åt klockaren i Ytterjärna, som kontrollerade malmtransporterna, och till de vikter som användes vid vägning av malmen. *”På Lastage platsen vid Saltsjön är äfven nödigt få en byggnad uppförd, så väl i anseende dertill att på stället behöflige vigter m.m. kunna inrymmas som ock ett tillhåll gifvas för den som vintertid skall närvara vid malmvägningen. Bolaget äger en för några år sedan inköpt brygghus byggnad, som ännu ousatt finnes liggande vid hemmanet Julåker, hvilken för ändamålet därifrån till lastage platsen skall transporteras och där uppsättas samt inredas äfven med liten spisel för eldning vintertiden; och hvarom orgelnisten Ringel i Ytterjärna anmodades gå i författning som ock att hafva tillsyn vid uppsättningen m.m.”*. Detta enligt bolagsstämman den 9 juli 1834.

Lastbryggan var till en början av enkelt slag. Den var byggd endast av plankor utlagda på bockar. Denna visade sig svår att använda, då de tungt lastade skottkärrorna ofta körde av den smala bryggan med påföljd att malmen hamnade i vattnet. Senare konstruerades en bättre brygga med en stor stenkista ett stycke ut från stranden.

Mora gård inköptes av gruvbolaget 1833.

Andra bostäder vid gruvorna

Lövbergsgruvan ligger invid Bajorstorp. Torpet är känt sedan slutet av 1700-talet, då det kallades gruvstuga, och det beboddes fram till 1795 av gruvfogden Anders Bajor. Efter 1823 lämnades stället öde och i dag syns bara grunden efter stugan, en källargrop, odlingsrösen och diken som markerar de övergivna åkrarna. Vid Lövbergsgruvan fanns även ett kolhus. Gruvan har fått namn efter Olof Lövberg, som var gruvarbetare från 1791 fram till 1822, då han dog utfattig vid Bajorstorp.

Bergtorp var namnet på ett torp, vilket var beläget på Bankesta ägor, invid vägen till Vattengruvan. Marken bröts och torpet byggdes 1851 av Jan Eric Jansson med familj. 1862 till 1866 drevs torpet av sonen Anders Gustav, som tagit efternamnet Berg. Efter det att han flyttat till Janslund, blev Anders Petter Englund torpare fram till 1874, då han flyttade till gruvan. Efter 1874 brukades jorden av sista torparen vid Bergtorp, Fredrik Söderberg. Han var förutom torpare även skräddare. Efter Söderbergs död 1888 lämnas torpet öde. Kvar idag är husgrunder, källargrop och diken runt de förlagda odlingarna. Det förefaller inte som att Bergtorp varit bostad till något gruvbolag, då samtliga som bott där kallas torpare.

Närmaste granne till Bergtorp är Charlottenborg byggt 1832. Ej heller Charlottenborg har varit bostad till gruvarbetare.

Mellan Stavbergsgruvorna och Mellangruvorna finns grunden efter Dalstugan eller, som det senare kallades, Björnvallen. Dalstugan uppfördes omkring 1850, som bostad till gruvarbetare. Den första som bodde där var arbetskarlen Carl Magnus Warnander med hustru Anna Maria Näll och barnen Johan och Gustav. Dalstugan revs omkring 1890 och flyttades till Gustavslund, men stället fanns med i kyrkböckerna fram till början av 1900-talet. Troligen var det Mellanbygget som avsågs under de senare åren. Mellanbygget, som låg vid Östra Nygruvorna, uppfördes omkring 1870 och blev öde efter 1918. Den siste som bodde på platsen var Anders Petter Larsson, kallad ”Lasse i Mellanbygget”. Namnet Mellanbygget finns med på en karta över Måss- och Stavbergsgruvorna upprättad 5 augusti 1854. Dock förefaller läget stämma bättre överens med platsen för Dalstugan. Norr om Östra Nygruvan låg också en arbetarebostad. Den är utritad på en karta över området, daterad 1853.

Till de absolut äldsta gruvstugorna måste Vik räknas. Från slutet av 1600-talet och fram till början av 1800-talet är gruvarbetare bosatta där. Efter att gruvdriften upphörde omkring 1805 beboddes Vik av fattiga och ofärdiga ”*vanföre, svagsinte och bräckliga, som ej ha lön eller inkomst och kunna sig själv försörja*”, som det står i mantalslängden för år 1828.

Under kortare perioder bodde det även vid Ulricsberg, Palmskog, Nyhammar, Billstadal m.fl. ställen personer, vilka var mantalsskrivna som gruvarbetare.

Gruvbolagets relationer till socknen

Sedan gruvorna inmutats 1829, blev sockenstämmans ledamöter lagenligt tillfrågade i deras egenskap av markägare om de ville delta i gruvarbetet. Svaret på detta blev nekande.

Det stora problemet för sockenmännen var dock vad som skulle hända, om gruvbolagets arbetare genom olyckshändelser, ålderdom eller på annat sätt inte kunde försörja sig. De skulle då belasta socknens mycket knappa kassa för fattigvård. Därför frånsade sig sockenmännen redan den 19 december 1830 all omvårdnad av de gruvarbetare jämte kvinnor och barn, som skulle kunna komma att bli i behov av fattigvård. ”...yppades slutligen en vidlöftig öfverläggning. Sockenmännen, som insågo möjligheten deraf, att desse personer, genom olyckshändelser eller ålderdomsbräcklighet, förr eller sednare kunna blifva utur stånd att sig sjelfve försörja, och att de i slikt fall skola falla Församlingens Fattigvård till last, trodde, i följd deraf, det vara högst nödvändigt att i tid förekomma en tillökning af fattiga, som det för denna, i allmänhet torftiga, Socken omsider skulle blifva aldeles omöjligt att försörja, och stadnade derföre i det enhälliga beslut, att Församlingens Ledamöter uttryckligen afsäger sig all omvårdnad, så väl om de Grufarbetare, jämte dem medförande Qvinnor och barn, som, utan Församlingens bifall, redan blifvit intagne, som äfven om dem, hvilka hädanefter, Församlingen ohördan, kunna blifva intagne, när de, af hvilken anledning som hälst, komma i behof af fattigvård, hvilken Grufägaren ensam är pligtig att dem förskaffa”.

”...hvarken begära eller emottaga från Grufvorne några bidrag till fattigförsörjningen, och, i följd deraf, icke heller taga någon befattning med Grufvornas fattige förr än Församlingen genom vederbörligt utslag blifver ålaggd att dem vårda och försörja.”. De ansåg alltså att gruvintressenterna var skyldiga att hålla egen fattigvård. Så blev också slutligen förhållandet efter flera års kontroverser. Bolaget inrättade därför en egen fattigkassa. Från bolagsstämman den 24 juni 1834 ”§ 10. Framlidne gruffogden Kjellgrens enka, som ännu i närheten är kvarboende önskar återkomma till sin fäderneort Krokek i Södermanland, hvartill bolaget förskaffar henna och genom inspectoren J. E. Lundgren afger den skrefteliga försäkran att hon icke skall komma församlingen till last i den hon önskar åter nedsätta sig, och emedlertid eller intill nästa våhr åtnjuta månatligt underhåll af en fjerdedels tunna råg i månaden. Likaså skall afledne Sjögrens enka, hvars man i grufvan vådiligen omkommit ännu under loppet af ett år eller till nästa bolagsstämma njuta husrum och en sjundedels tunna råg i månaden”. När det nya gruvbolaget startade på 1850-talet fick även detta bolags intressenter försäkra att deras arbetare inte skulle komma socknen till last.

Vidare fick sockenmännen på stämman den 8 maj 1831, i egenskap av markägare, en skrivelse från Carl Fallk där han anhöll om: att få arrendera den så kallade ”*Bajurs Hage*” eller den gamla inäga, som då innehades av gamle mannen Jan Olson i Janslund, vilken snart skulle avträda, att av den så kallade Ogans stormosse få, närmast gruvorna, uppröja och odla 25 å 20 tunnland, att stängselvirke samt vedbrand av torr skog, ris och vindfällan ”*mätte opåtalat tillåtas gruvarbetarna efter behov*”. För dessa begärda förmåner erbjöd sig Fallk att årligen vid Thomae Dag efter fastställt markegångspris i Stockholms län kontant erlägga värdet av två tunnor säd, hälften korn, hälften råg. Församlingens ledamöter förklarade dock genast enhälligt att de, av omtanke för sitt eget behov av stängselvirke och vedbrand, ansåg sig nödsakade att till alla delar avslå Fallks anhållan. År 1833 omtalas i ett sockenstämmoprotokoll, att en gruvarbetare inhägnat och uppodlat ett potatisland på sockenallmanningen. Sedan sockenmännen efter inspektion fått underrättelse om att allmanningen på två ställen var uppgrävd, så att två kappar potatis kunde sättas, men att inget stängsel fanns, lät de därvid saken bero.

Gruvans taxering vållade också problem. Från början ville sockenmännen å sin sida att all malm från gruvorna skulle taxeras i socknen, medan gruvägarna ansåg att bevillning över huvud taget inte skulle ske. Efter diverse kontroverser enades man om att all den malm som användes vid gruvägarnas egna bruk d.v.s. Finspång, Stafsjö, Galtström, Iggesund och sedermera Robertsforss bruk ej skulle taxeras i socknen utan vid respektive bruk i och med järnframställningen. Däremot skulle all malm som försåldes vid lastageplatsen påföras en bevillning av fyra procent, senare nedsatt till två procent, beräknat på malmens nettobehållning. Gruvbokhallarna var skickliga som bokförare och blev så småningom anlitade som revisorer i olika kassor, som tillhörde socknen gemensamt. På samma gång fick de tidigt kontakt med och slutligen plats bland sockenmännen. På så sätt tycks att tvistemålen mellan gruvbolaget och socknen med tiden kom

att lösas i allt bättre samförstånd. Johan Fredrik Svanbeck till exempel var revisor för kyrkans och socknens räkenskaper och ledamot i ett blivande hushållningssgille 1849. Ledamot i taxeringskommitté, revisor i skolans räkenskaper och sexman 1850. Ledamot i försäkringskommittén för hornboskap mot lungsjuka, 1852. Revisor för Överjärna allmänna kassas räkenskaper och ledamot i sockennämnden, 1862.

En fråga, som behandlades vid sockenstämmorna i början av 1850-talet, var, om Bankesta krog kunde upphöra. ”...framställde nu ordföranden den frågan huruvida Öfver Järna Sockens privilegierade krog, den s.k. Hedlunda eller Bangsta krogen, på ett afstånd ifrån Pihlkrogs Gästgif. gård en Mil, borde äga bestånd, eller alldeles uphöra att vara krog?” Klagomålen på verksamheten gällde främst att krogen var öppen på söndagar. ”...emedan den är ett samlingsställe, i synnerhet om Söndagarne för drinkare. Han hade en Söndag kl 7 på morgonen sett från krogen utkomma 2ne druckna raglande personer. Hr Ericsson sade sig äfven sistledne Bönadag senare på eftermiddagen hafva färdats derförbi och sett en mängd menniskor samlade omkring krogen, bland hvilka endast ytterst få voro nyktra; äfvenså hade han då hört inifrån krogen ett oskickligt sorl sådant som vanligen råder bland druckna. Herr Ericsson, som hade ett vägstycke att underhålla i krogens närhet rönste ock tidtals, för egen del, häraf olägenhet genom frestelsen och tillfället för hans tjenare att besöka krogen. Af alla dessa skäl yrkade han bestämdt att Bangsta krog borde utdömas. ... Grufförvaltaren Herr Inspector J. Fr. Svanbeck, innehafvare af ett mtl Mora, förenade sig med Herr Ericsson i detta yrkande, af det skäl, att flere af den vid Järna Grufvor boende personal, tyvärr äfven som en och annan af Mora Torpare, hade vid Bangsta krogen ofta sitt tillhåll, någon gång till och med under Söndags Gudstjensterne, allt till dessa personers oberäkneliga oeconomiska och moraliska fördärf. Då han icke kunde finna något correctiv för detta missbruk, med så olyckliga följder, i stället för att krogar borde vara endast hviloställe till Vägfarandes nytta yrkade han bestämdt, att Bangsta krogen, såsom ytterst skadlig, borde utdömas”. Alla vid stämman var dock inte av samma åsikt. “Herr Regements Commissarien, Ordföranden i Ö. Järna Sockennämnd och fattigvårds styrelse C. F. Tengvall samt Herr Arrendatorn och Nämndemannen Vilhelm Lundeberg, båda arrendatorer af Bangsta Gods (6 ¼ mtl) hvilket oftanämnde krog tillhör, protesterade emot krogens försvinnande, och påstodo, att “Bangsta krog gör ingen skada, utan tvärtom gagnar de vägfarande””.

Gruvbolagets relationer till kyrka och församling

Efter att gruvarbetet pågått i flera år, utan att varken gruvbolaget eller arbetarna givit några pastoralier, anhöll pastor Johan Bergius i Överjärna år 1834, vid bolagsstämman, om att han skulle få någon ersättning för sina tjänster. Vid stämman fattades inget beslut i saken, då man inte kände till hur förhållandet var på andra ställen.

Pastor upprepade sin anhållan igen vid nästa bolagsstämma. Han begärde då 12 shilling banco årligen av varje mantalsskriven arbetare av mankönet.

Dessutom två tunnor säd, hälften korn, hälften råg, av gruvbolaget.

Intressenterna vid gruvan hade då hört sig för vid andra gruvor i Södermanland och Östergötland, varav några hade varit bearbetade sedan uråldriga tider. Vid dessa gruvor hade aldrig pastor i församlingen fordrat

tionde av gruvvägarna. Pastor fick därför inget av bolaget, men avgiften av arbetarna medgavs till en tredjedel av det begärde, således fyra shilling banco.

Pastor Bergius lät sig inte nöja med detta utan förnyade, vid bolagsstämman 1836, sin begäran att bolaget skulle erlægga pastoralier. Dessutom skrev han ett brev direkt till Finspångs bruks ägare om saken. Därefter bifölls att pastor från bolaget årligen skulle erhålla en tunna råg, som pastoralier.

Noteringar i domstolsprotokoll

Inte helt oväntat så är många av de mål som berör gruvorna bråk och slagsmål, till exempel från 1857, då gruvarbetaren Nils Andersson Englund blev överfallen av gruvfogden.

”Sistförflutne gårdags afton den 25te dennes klockan omkring 6 under det jag sysselsattes med Watten upfordring vid Jerna Grufwa, blef jag af förre Gruffogden Otto Fredric Nyström lömskt öfverfallen, i det Nyström, utan att jag förut märkte det ringaste i mörkret tilldelade mig ett slag i ansigtet, så att jag tumlade omkull och hade otwifvelagtigt fallit ned i den nära 40 famnar (72 meter) djupa grufwan, om händelsen ej gjordt, att jag i samma ögonblick slaget träffade mig fått tag i Nyström och dragit honom ikull med mig så att vi båda lyckligtvis stannade i den så kallade wattensumpen, endast skild från sjelwa Gruföppningen genom en balk omkring ½ aln hög. Jag kan wäl ej bestämt säga att Nyström hade för afsigt att bringa mig om lifvet, ty efter den wändning saken tog, släppte han mig åter lös, men tillfogade mig då med foten flere sparkningar i ansigtet hvarefter blodwiten och blånader upkommo och märken i ansigtet efter Nyströms klackskoningar, jemlikt wid Tinget företeende attest, flere dagar efter, ännu kunde synas”. Dom i saken föll och ”I brist af tillgång, till böterne skall Nyström dem aftjena med 4 dagars fängelse wid watten och bröd å Smedjegårdshäktet i Stockholm”.

Eller 1854, vintertinget, no 35. Den 17 januari.

”Krono länsman A. P. Amnell emot Machinisten Anders Sandström.

Å tienstens wägnar hade Kr. L.mn A.P. Amnell till tinget urfärdat stämning å Machinisten Anders Sandström vid Järna Grufwa för det han den 24de Dec. förledet år skall öfverfallit Grufarbetaren Carl Erik Carlsson wid samma grufwa och dervid tilldelat honom ett svårt sår i hufvudet. Wid upprop af målet tillstädeskommo samtliga parter personligen af hvilka Måsegaren Carlsson uppgaf att han sistlidne Julafton klockan omkring 3 eftermiddagen ingått i Machinrummet wid Jerna Grufwa för att derstädes träffa Machinstarbetaren Carl Kjellgren då s.den som war i samma rum tillstädes begärt, att få låna en bok utaf Måsegaren, hvilket denne wägrat, hvarefter s.den deröfver blifvit förtretad och skuffat till Måsegaren, så att denne fallit omkull och warit nära att komma uti Machineriet”.

Andra ofta förekommande tvister är olika intrång av gruvbolaget på allmänningsskogen.

”Under loppet af förflutne vinter har Inspector J. F. Svanbeck på Mora utan tillstånd tillåtit sig det ofoget, att, på den af oss, under fri dispositionsrätt, innehafvandes Bangsta Egendoms område, fälla och till Jerna Grufvor bortföra 3 st större timmer.

För detta åverkansbrott få vi ödmjukast anhålla om kallelse och stämning å bemälda Inspector J. F. Svanbeck till instundande lagtima Höste Ting med Öknebo Härad,

med påstående att tit. Svanbeck förpligtas jemte böter efter Lag, utgifva det af Härads Rätten förut stadgade vitesbot Tjugo Riksdaler Banco, betala det huggna timrets värde samt erhålla oss Rättegångskostnaden med Tretton Riksdaler 16 skilling Banco". Målet var vid tinget 1849 men Svanbeck kunde bevisa att timren var betalda av bolaget.

Dessutom förekommer ett ansevärt antal mål där Svanbeck stämmer det gamla gruvbolaget och det motsatta. Tvisterna rörde ofta vem som hade rätten att använda vissa vägar och brytningsrätten i gruvor. Bl. a. finns en tvist om Mellangruvan. Några exempel:

Höstetinget

no 2 Pålman begär vitesförbud på en gruvväg. Forts i no 38.

Bilagor

1856 14 september Brev till rätten från Pålman

1849 28 juli Bangsta ägares godkännande av malmvägen

1849 8 september Kallfors ägares godkännande av malmvägen

1856 1 september Intyg angående vägen

1856 18 augusti Syneinstrument på vägen

1854 31 augusti Fullmakt för Pålman

no 3 före detta rättaren vid Mora A. Lindström emot Pålman och Svanbeck, angående skuldfordran. Forts i no 39.

Bilagor

1856 16 september brev till rätten från Lindström

1855 Lindströms debet och credit

no 5 Ekman m.fl. emot Svanbeck och vice versa. Forts från föreg.

no 22. Innehåller en lång redogörelse om malmkörning m.m

Uppskov.

Bilaga 1858 15 juli brev till rätten från Svanbeck.

no 23 Pålman emot f. inspectorn Lindell ang. Skogsåverkan. Utslag: Lindell får böta.

Bilaga: 1856 16 augusti stämningsansökan från Pålman

no 24 Pålman emot Svanbeck ang. gruvvägen. Uppskov.

Bilagor:

1856 30 augusti stämningsansökan från Pålman

1856 15 september svar på stämningsansökan från Svanbeck

no 25 Pålman emot Svanbeck ang. inmutningar. Utslag: Svanbeck blev försent stämd. Målet avskrivs.

Bilaga:

1856 1 september stämningsansökan från Pålman

no 26 Svanbeck emot Pålman ang. Mellangrufvorne. Uppskov.

Bilagor:

1856 30 augusti Stämningsansökan från Svanbeck

1856 23 maj Bergs Collegie Utslag

1855 30 augusti Utmålsprotokoll på Mellangruvan

1854 24 november Mutsedel å en skärpning 55 famnar SO Mellanbyggningen"

Gruvor

Beskrivningar

Ur bergmästarrelationen för år 1727:

”Nya Whålinge Grufwa, som nära och brede wijd den gamla Whålinge- eller Watugrufwan uti Öknebo Härad på Whålinge Sochne allmenninge belägen, och Sahl Hr Ehrencreutz låtit bryta uti, är 3 2/3 fambn diup, malmstreket som mycket med gråberg är blandat, och går på bottn Nordost och Sydwest, är 3 fambnar långt och 2/3 fambn breft, och kan för des wattu siukheet skull, ej fås mera, än högst 18 a 20 skippund malm om månaden, och derfore sahl hr Ehrencreutz åhr 1716 henne alldeles öde lemnad, och står nu full med wattu.

Windgrufwan som är belägen strax uth med Whålinge grufwan wid pass 20 fambnar der ifrån, och sahl Hr Ehrencreutz sterbhuus åhr 1726 låtit opptaga, är en fambn diup, malmstreket som är gråbergsblandat och går Öster och Wäster, är 4 fambnar långt och 2/3 fambn bredt, hwarest om Månaden kan fås wid pass 30 skippund godartad Malm.

I Öster från ofwan nembde Windgrufwan 400 fambnar, har sahl hr Ehrencreutz åhr 1726 opptagit till Ehrendahls Bruuk ett Malm strek som går Öster och Wäster, warandes 3 fambnar långt och en fambn bredt med gråbergs skiöhlar af 1 á 1/2 kvarter brede emellan Malmen löpande, och är underbrutit en fambn.

Sammanledes till Wäster från Windgrufwn 100 fambnar, är af sahl hr Ehrencreutz sterbhus i åhr opptagit ett Malm strek som är 1 2/3 fambn långt och 2/3 fambn bredt, och går Öster och Wäster, warandes underbrutit en fambn.

Äfwenledes är 100 fambnar wijd pass Närr från berörde Windgrufwa åhr 1726 af Sahl hr Ehrencreutz sterbhus opptagit ett malmstrek till 6 fambnar i längden och 2/3 fambn i bredden som går Öster och Wäster, malmen synes wara af god arth.

Wijd pass 3/4 mil från Whålinge grufwa, har sahl hr Bruks Patron Ehrencreutz sterbhus åhr 1736 låtit opptaga en gammal ödelgder grufwa, som kalls Sunsgrufwan på frelse hemmanet Sunds ägot uti Whålinge sochn, hwilken warit En fambn diup, men nu är underbrutit 2 fambnar, malmstreket som går Nordost och Sudwest är 3 fambnar långt och 1 2/3 fambn bredt, med en gråbergsrand emällan af 1/6 fambn, malmen är af god arth.

Kiärgrufwa, som är belägen straxt brede wijd Whålinge grufwa, och sahl hr Ehrencreutz år 1709 låtit opptaga, är 2 1/2 fambn diup, malmstreket som går på bottn Nordost och Sudwest, är 4 fambnar långt och 1 2/3 fambn bredt. Uti denna grufwa är intet wordet brutit sedan åhr 1711, utan står full med wattu.

Norby grufwa på frällse hemmandet Norby ägor uti Whålinge sochn, som sahl hr Ehrencreutz äfwen låtit byta uti Ehrendahls Bruk, har alt sedan åhr 1709 stådt öde och full med wattu, efter malmen var så skrin och fattig, at den inte lönte omkostnaden. Hafwandes ej heller hr Ehrencreutz sedan åhr 1712 låtit fortfara med den år 1710 opptagne skiärpnningen 1/4 mihl ifrån förenämbde Norby grufwa”.

Ur geschvornrelationen för år 1854 av geschvornern Sjögren, daterad Filipstad den 15 maj 1855

”Jerna gruvfält.

Beläget inom Öster Järna socken af Stockholms län.

Då Vattengruvan, såsom varande den förnämsta och mest malmgifvande gruvan inom detta fältet, redan under år 1853, började minska sina malmtillgångar och under början af 1854 visade sig ännu sämre, försökte man att genom nya arbeten dels i

närheten af dels på längre afstånd från vattengrufvan komma på nya tillgångar, hvilka försök ej dock lemnade önskvärt resultat. I anledning deraf anmodades jag af intressenterne dels att närmare undersöka fältet och dess malmtillgångar, dels att uppmäta och kartlägga samt till sina malmtillgångar beskriva Vattengrufvan, för den händelse att intressenterna skulle af bristande malmtillgång anse sig nödsakade att lägga denna grufva. Resultaten af dessa undersökningar och min under mätningen erhållna kunskap om Vattengrufvans malmtillgångar, jemte förslaget till arbetets fortsättande på detta fält, kunna sammanfattas i följande punkter.

1. Gruvfältets allmänna beskaffenhet.

Malmen på detta fält förkommer antingen i ränder, som till ett antal af tvenne eller stundom flera förena sig, eller i mindre körtlar, och i hvilketdera fall som hellst kan man sällan följa samma malm långt innan den kilar ut. Merendels äro desse ränder smalare än att en vinstgifvande grubbrytning i dem kan anläggas, ibland är de dock af större mäktighet. Malmen i dessa ränder är vanligen god och ju smalare desto rikare. Från Långgrännilsgruvorna längst i vester kan man sålunda följa detta järnmalsstreck, med de derpå anlagde gruvor och skärpningar, ända till Algruvan längst i öster eller mera än $\frac{1}{2}$ mil. Vattengrufvan är i detta fält den som vunnit det största djupet, efter hvad man sig tror veta är ingen af alla de öfvriga af något större djup. Malmstockens mäktighet i Vattengrufvan, som har ett vertikalt djup af 40 (72 meter) och ett donläge af omkring 60 famnar (108 meter), har dock ej varit betydlig, alldenstund man ur denna grufva sedan år 1837, då den upptogs för andra gången och då endast hade ett obetydligt djup, ej brutit mer än omkring 90 000 skeppspund (18 000 ton).

Då öfvriga gruvorna hafva säkert omvexlande varit brutne och nedlagde, då de ej längre lönade att arbeta. Malmen på detta fält är vanligen mycket magnetisk, hvilket gör att man ej kan lita på compassen, som ofta drager starkt der endast en obetydlig malmränd finnes. Att i någon af de övriga gruvorna eller skärpningarna finna malm af samma rikhet som Vattengrufvan lyckas sällan, merendels är den fattigare och hvad värre är stundom mer rödbräckt. Öfverhuvud taget är dock malmerna på fältet rikhaltiga samt ej mer än lofligt rödbräckt. Den bergart de innehålla är vanligen feldspath stundom quartz som något hornblende. Traktens allmänna hufvudbergart är en tydlig röd gneis, som dock ofta varierar mellan hornblende, gneis och grofflasrig och granitartad gneis, som sedemera stundom grof- stundom finkornig. Bergartens liksom malmstreckets och gruvornas strykning i stort sedt är i NNO och VSV, med fallande än åt söder än åt norr, dock mest åt söder. Malmfyndighetens strykning i hvarje grufva är vanligen densamma, samt stupningen i SO, såsom varande sammansatt af bergartens stupning och strykning. Närmast malmränderna sitta vanligen köttröd feldspath med något hornblende uti, men ej någon quartz, hvilken sednare synes ha dragit sig till malmränden; längre bort från malmen öfvergår vanligen denna feldspathsrika hornblendegneis i en vanlig ej grofkornig gneis i hvilken quartz men sällan hornblende till någon mängd förekommer, och denna gneis är densamma, som traktens hufvudbergart, och man kan då anse feldspaths-klyftan med hornblende såsom gångbergarten. I detta fall eger Jerna fältet en likhet med en stor del af Södermanlands grufvor; men i malmens jernprocent står den före de fleste; ehuru det äfven gifvas flera grufvor i Jerna fältet t.ex. Jungfrugruvan, hvilken ej synes lemnat någon särdeles rikhaltig malm.

2 Vattengrufvans malmtillgångar, synas hafva utgjorts af flere till stötande malmränder aff betydligare bredd och godhet än vanligtvis är fallet på detta fält.

Grufvan har på sednare tvenne gånger varit lagd, troligtvis af vattensjuka, samt deraf att malmen på botten synes aftaga. Af ofvannämnde malmränder synes numera följande från dagen:

- a. En liggande i väggen under stegen till Fiskorten, som går ned mot pallsänkningen och där blifvit undansprängd i och för den fordna tunnången, så att spår efter densamme der ej mera synes. Denna rand börjar nära lafven under slangången och har en bredd af 1 - 1 ½ fot (0,3 - 0,45 meter).
- b. Norra malmranden, som ej tydligt kan följas från dagen, har varit den hvarpå nordöstra orten blifvit bruten och går i denna orts sula ner i vattendunten. denna rand är ofvan om nordöstra orten synlig i hela norra gafveln och således ej utbruten från dagen, och den dagöppning, som norr om vattengrufvans öppning kommer att på försök anläggas är beräknad att komma ned på denna malmrand.
- c. I södra gafveln på flere ränder om ½ till 1 fots bredd (0,15 - 0,30 meter), af hvilka trenne kunna med ögat följas från dagen ner åt Fiskorten, som blifvit bruten på dessa ränder, hvilka nu på denna ortens botten, äro utbrutne, men i dess gafvel till någon del qvarsitta, fast med ringa bredd.
- d. Dessutom är grufvans liggande vestra vägg genomdragen med små malmränder af obetydlig bredd, i hängande väggen synes deremot ej någon malm, om man undantar en rand öster om Fiskorten, och hvilken möjligen kunde vara en början till Hamiltonortens malm.
På pallen nere i grufvan, der vinkelbrotten stå, synes, sedan grufvan rentogs från nedfallet berg följande malmränder:
- e. En kommande uppifrån från Fiskorten och gående från pallens södra sida snedt öfver sulan ned i sänkningen; denna malmrand begynner i liggande under Fiskortsränderne och går öfver sänkningen i rigtning emot det nyligen slagna profhållet.
- f. En malmrand nära intill pallens norra vägg, som troligen går ner i sänkningen, hvilket dock ej kunde utrönas emedan den ej var tom.
För öfrigt finnes i Vattengrufvan följande malmtillgångar:
- g. Hamiltonortens takmalm, som af obekant orsak blifvit kvarlemnad, då man gick in på denna malmtillgång. Genom profhål från Fiskorten har man sökt utröna om den skulle gå så högt upp att man från Fiskorten genom en fältort skulle åtkomma den, men profhållet visade ej någon malm. Ej heller är det troligt att man efter hvad mätningarna utvisa genom Nya Vattengrufvan kommer på denna takmalm. Någon annan utväg att tillgodogöra densamma måste således sökas, sedan genom ett profhåls insläende från sidan, något öfver taket, blifvit utrönt om någon lönande tillgång finnes.
- h. Den malm som sitter i foten af pelaren emellan Hamiltonorten och vattendunten, och som följer den förra ortens norra vägg hela vägen nedåt, kan naturligtvis, utan att förminska grufvbyggnadens säkerhet ej tillgodogöras och dessutom för smal att med fördel brytas.
- i. Vattenduntens norra vägg är en malmrand som mot botten smalnat så att den ej lönade arbetet, kunde i anseende till vattnet på botten ej närmare undersökas, men enligt arbetarnes utsago, är all brytvärd malm i Vattendunten uttagen.
- j. Utefter Hamiltonortens södra vägg är äfven all malm uttagen ända uppifrån allt ned till den lilla ortkupan straxt ofvan vattensänkningen, der den ännu kvarstår och tillika med malmen i vattensänkningen utgör den malmtillgång hvarpå grufvan sednast arbetades; bredden på denna malmrand, som vi anse för den liggande är 1 - ½

aln (0,6 - 0,3 meter). I orten öfver vattensänknigen är den hängande malmranden, som följt ända från genombrottet med vattendunten, af samma bredd, och ej mera arbetsvärd än malmen nere i sänknigen. För att tillgodogöra dessa bottens malmtillgångar, måste naturligtvis en mängd gråberg medtagas, och kan ej såsom band eller fäste kvarlemnas.

3. Lilla Vattengrufvan äger ännu ej det djup (omkring 16 fot (4,8 meter) från lafstocken) att man af dess malmtillgång kan sluta sig till dess framtid; malmen drager sig åt sydost och således från Stora Vattengrufvan eller åtminstone parallellt med den. Malmen sitter i sydöstra gafveln och på botten och har något ökat sig sedan grufvan började arbetas. Feldspath genomdrager dock en del af malmen, så att den är sämre än Stora Vattengrufvans, men dock brytvärd.
4. Västra Nygrufvan synes böra med alvar fortsättas. Dock bör en annan en de af de trenne gamla skärpnigarna upptagas, så att man må få gå ned midt i malmstocken. Den malm som erhöles i skärpnigen, söder om de trenne gamla, har hvisat sig fullt god, fastän med omvexlande malmtillgång, så att den stundom helt och hållet gått ut och sedan åter ökat. Enligt compassen bör Västra Nygrufvans malmtillgångar gå i SO-lig riktning ned mot gärdesgården. Blifvande försök skola snart visa om denna grufva blir lönande att arbeta.
5. Långgrufvan ligger öster om Vattengrufvan. Malmen visar sig bäst i östra ändan. Compassen anger malm ute i en närliggande mosse. Grufvan är, af gammalt upptagen och ännu ej djup nog för att kunna bedömas.
6. Östra Nygrufvan. Malmen har här ett flackt läge, tyckes ej gå på djupet och slutar troligen då man kommer till den öster därifrån liggande, förra århundradet bearbetade och nu vattenfyllda skärpnigen. Malmen som ligger i tvänne ränder, af hvilka den norra nästan gått ut, är rik och god. Den södra randens malm visar polaritet. Gruvans stupning är i väster.
7. De af Stabergsgruvorna, som ligga uppe på höjden närmast Östra Nygruvan, synas vara värda att försöka, men ej så mycket de som ligga nere i däliden. Malmen synes vara rik. Mellan Stabergsgruvorna och Mossgruvorna finnes en mängd hålor i hvilka arbete blifvit gjordt, men ej synas lemnat någon särdeles användbar malm. På detta ställe är bergarten en blandning af hornblende och granit. Här af har man utsprängt en liten hög i hvilken korn af magnetkis och kopparkis förekommer.
8. Mossgruvorna, synes vara de bland alla, som äga den största och vidsträcktaste malmtillgången, åtminstone näst efter Vattengrufvan, men tyvärr, äro de mycket vattensjuka.
9. Jungfru-grufvan, som för ej länge sedan arbetades och då gaf fattig och qvartsig malm, hvilken på botten lærer tilltagit stod nu under vatten. Hela fältet mellan Jungfru och Algrufvorna är fylldt med små grufvhålor af hvilka dock ingen gifvit någon lönande eller ihållande malmtillgång.
10. Al- och Stollgrufvorna utgöra de sista och östligase grufvorna på detta fält, malmen har legat i små körtlar med röd feldspath och föga åt djupet. Malmerna synes vara osammanhängande och ostadiga.
11. Windsgrufvans malmtillgångar äro äfven spridda och i den senaste arbetade hålan, lærer malmen, enligt utsago, tagit slut, hvilket äfven af compassen bestyrkes, dock synes någon malmtillgång vara att påräkna norr om denna öppning, der arbete ock förr blifvit verkställt.
12. Långrännisgrufvorna på Långbro ägor, VSV om Vattengrufvan. Här finnes tvänne större och flera smärre grufvor, hvilka blifvit arbetade på en eller rättare sagt

på tvänne parallella malmränder af en godartad men ej särdeles rik jernmalm. På botten af grufvorna, som i anseende till sitt läge utmed ett kärr lida af vattensjuka, skall finnas malmränder, hvilka dock i anseende till sin ringa bredd och till följe af den större mängd gråberg som måste undansprängas, föga löna att bearbeta, i synnerhet som malmen ej synes vara särdeles rik, fast den i öfvrigt för en godartad och lättsmält bergart.

13. Röda Smedjan, kallas några gamla skärpingar, som ligga på högra sidan af vägen från Mora till Vattengrufvan, och i SO-lig riktning från samma grufva. Dessa grufvor hava fört en rik men kisig malm. Dessutom synes malmtillgången vara ostadig och varierande.

14. Ungefär 50 alnar (30 meter) V om gamla skärpningar midt på vägen samt närmare N om densamme utåt mossen, anger kompassen malm; och sträcker sig denna anvisning såväl utåt mossen, som på andra sidan om densamme. Malmen tycks ligga i tvenne paralleler, som tillsammans hafva en temmeligen betydlig bredd, men då malmens stora polaritet på detta fält mycket missleder, kunde man lätt bli bedragen, om man ansåg, att en betydligare malm funnes här, utan att hafva några vidare försöksarbeten.

15. Löfbergsgrufvan ligger mellan sjön Akan och Vindgrufvsutmälet i västlig riktning från Vattengrufvan. Den största af de här befintlige grufvhålor uppgifves vara utbruten, och de öfvriga små hålorne i gransket ge ej någon anledning att här anställa några vidare försöksarbeten.

Med anledning af den kunskap jag om Jerna grufvfält således erhållit, finner jag skäligt, att för framtiden tillstyrka följande arbetsplan:

1. Norr om Stora Vattengrufvan jordrymmes för att blotta den malmtillgång, som här möjligen finnes, och utröna huruvida densamma är brytvärd, samt sedan genom sänkningsarbete uttaga denna malm, hvilken i Vattengrufvans norra gafvel blivit kvarlemnad. Under arbetets fortgång kommer att visa sig hvad hopp man hafva att detta arbete blir vinstgifvande.

2. Lilla Vattengrufvan fortsättes med drift, så att det må utröna huruvida densamma på djupet ökar sig samt blir mera vinstgifvande än den hittills varit.

3. Hamiltonortens takmalm tillgodogöres antingen genom takarbete och förtimring under, så att malmen må fällas ned till bottnen, eller genom ortarbete från sidan under Fiskorten.

4. Då bottenmalmen i Hamiltonorten är så smal att den under närvarande omständigheter ej utan förlust kan brytas, torde skäl vara, att tills vidare lemna djupgrufvan och låta densamma upp till Hamiltonortens början vattenfyllas, på det ej vattenuppfordringen må bli för kostsam. Skulle likväl andra försöksarbeten felslå, torde i en framtid ej vara ur vägen att med någon kostnad fortsätta brytningen på bottnen, för att komma till visshet huruvida malmen på djupet ökar sig eller alldeles slutar. Då malmen är af ovanlig rikhet och någon förlust på dess brytning ännu ej uppstått, torde ej vara skäl att utan ringaste försöksarbete öfvergiva fältets hittills mest lönande och vinstgifvande grufva.

5. Vestra Nygrufvan fortsättes så länge malmvinsten håller sig så god den för närvarande är. För att närmare undersöka terrängen är nödigt att upptaga någon af de gamla skärpingarne och synes den medlersta af de tränne gamla försöken i detta fall vara den mest hoppgifvande och den, som om malmens förhållande bör lätt lemna bästa upplysningarne.

6. *Då Östras Nygrufvans malmtillgångar lätt kunna beräknas, är ej skäl att här påskynda brytningen. Grufvan brytes bäst om sommaren alldenstund den lider af vattensjuka.*
7. *Af övriga grufvor inom fältet vill jag fästa uppmärksamheten på Stabergsgrufvan och*
8. *Mossgrufvan, såsom hufvudsakligen varande de grufvor af hvilka man möjligen kan hoppas någon större och mera ihållande malmvinst än vid de öfvriga. Hvad grufvdriften i allmänhet på detta fält angår, så får jag framför allt tillstyrka försöksarbeten på flera ställen på en gång, på det derigenom på samma gång en jemn malmtillgång så mycket som möjligt derigenom bereds. De grufvor som gifva malm må betala omkostnaderna för de försöksarbeten som göres i öfvriga. Härigenom kommer man att följa ett system, alldeles motsatt det som hittills varit följt, men neml. att då någon malmtillgång finnes oupphörligen anlita densamma så länge den räcker, utan att vara betänkt på varest malm fås, då den arbetade tillgången tog slut. Det skall då ock tydligt hvisa sig huruvida fältets bearbetande lönar sig eller ej. Till följe af de många försök, som nu på en gång kommer att sättas i verke, är naturligt att malmvinsten i början blir ringa till dess, någon mera malmgifvande gruva, om möjligt blifvit funnen.*
- Då jag sistledna maj uppmätte Vattengrufvan samt tog kännedom om fältet, tillhörde alla der belägne grufvor ett bolag, som utgöres af Stafsjö och Finspångs Bruksägare, till hälften vardera; genom sedan skedde transactioner, äger nu nämnde bolag numera endast följande grufvor å fältet: Vattengrufvan med nerliggande, Vestra Nygrufvan, Jungfu och Algrufvorna. Alla de övriga ägs af Inspector Fr. Svanbeck. Någon berättelse om malmbrytningen på jernafältet för år 1854 har ej till mig inkommit, men malmvinsten har säkerligen uppgått till 4 000 skeppspund (778 ton) tackjerns vigt”.*

Geologi

Ur ”M. Stolpe, Några ord till upplysning om bladet Hörningsholm, Sveriges geologiska undersökning 45, sid 15 Stockholm 1871”

”*Jernmalm förekommer på tvenne ställen. OSO om Mölnbo jernvägsstation ligger öster om Långsjön ett torp med namnet Grufvstugan, och ehuru ingen grufva är synlig, vitna dock några små varphögar i närheten, att man här, längre tid tillbaka, sökt finna jernmalm. Något kompassdrag annat än vid varphögarna märkes icke. I närheten av sjön Akaren vid gränsen mellan Vårdinge och Jerna socknar har den egentliga grufvdriften inom dessa trakter egt rum. De s.k. Jerna Grufvor hafva här blifvit anlagda på magnetisk jernmalm, som förekommit dels i smala ränder, dels i spridda mindre körtlar lagerformigt inneslutne i gneisen. Malmen har, att döma efter bergmästarrelationerna, i allmänhet varit god, men tillgången knapp. Det heter i dessa, än att malmen tycktes upphöra, än den icke hade någon framtid för sig. Under gynnsammare jernkonjunkturer torde dock mycket ännu vara att hemta. Det största djup, till hvilket man gått ner, har varit i Varpgrufvan 100 fot”.*

Ur ”Per Geijer och Nils H. Magnusson: De mellansvenska malmernas geologi. Sveriges geologiska undersökningar. Ser Ca 35, sid 580, 581. Stockholm 1944”
Södermanlands malmer av Nils H Magnusson

”*Järnfältet*

I Över-Järna och Vårdinge socknar i Stockholms län ligger ett stort antal järnmalmgruvor inom ett 5 km långt och 1 km brett område, vilket brukar benämnas Järnfältet. Gruvorna inom detta fält äro samtliga brutna på svartmalmer, vilka ligga som korta, än långsträckta lager- eller linsformiga kroppar i en grå leptitgnejs. Både leptitgnejsen och malmerna äro rikt genomdragna av pegmatitmaterial med röd färg. Malmkropparna, som kunna studeras vid de nuvarande gruvöppningarna, ligga ofta helt inneslutna i röd pegmatit och utgöra av pegmatiten avstyckade delar av ursprungligen mera sammanhängande malmlager. Detta framgår särskilt i sådana fall, där ett större antal små gruvor upptagits, på ett oregelbundet sätt placerade i malmlagret. Utom denna sönderstyckning tillkommer naturligtvis den äldre tektoniska uppdelningen av de ursprungliga malmlagren.

Den gråa leptitgnejsen, som omgiver malmkropparna, är starkt inhomogen och har vanligen ett par mm:s kornstorlek. Ingen nämnvärd granatbildning kan iakttagas, och ej heller cordierit, silimannit eller andalusit synas uppträda i nämnvärda mängder. Pegmatitseringen synes här icke ha åtföljts av någon dylik mineralbildning. Pegmatiten uppträder dels som sliror i leptitgnejsen, dels som mera självständiga, tydligt intrusiva partier, och dessa övergå stundom i röda, Stockholmsgranitartade partier och gångar. Mellan slirorna och de intrusiva pegmatiterna finnas alla övergångar, och förhållandena intill Järna gruvor synas mig tala för en regional genomdränkning av berggrunden med pegmatitmaterial, som hör samman med Stockholmsgraniterna. Därvid har även material mobiliserats ur den äldre berggrunden, och leptiten har omkristalliserat och erhållit föryngrat granitiskt utseende.

Malmerna har till en början utgjorts av skarnjärnmalmer med starkt varierande proportioner mellan magnetit och skarn. Skarn-malmmassan har sedan i samband med pegmatitmaterialens framträngande blivit genomdränkt med pegmatit-granitmaterial eller med kvarts och fältspat i varierande mängder och varierande proportioner. I samband härmed ha kraftiga ommineraliseringar ägt rum. Skarnet utgöres i allmänhet av pyroxen och hornblände. Härtill kommer ofta en brun anraditgranat eller röd, alamandinrik granat. Pyroxenen är i allmänhet mycket mörk och hedenbergitisk, hornbländet nästan svart och sannolikt rikt på alkalier och järn. Ljusa diopsidiska pyroxener samt strålstenar träffas ibland restartat i det mörka skarnet. Den bruna granaten förekommer däremot främst i blandning med kvarts, där kvartsindränknigen varit kraftig. Den brutna malmen har än varit en skarnmalm, någon gång kvartsförande, än en pegmatitisk malm. Från pegmatitmalmerna finnas alla övergångar till pegmatit med fläckar och slamsor av magnetit och skarn. Skarnmineralen kunna i dylika fall bli dm-stora, och även magnetiterna kunna bli mycket grova. Den för malmen normala kornstorleken synes ligga mellan 1 och 5 mm. I en av de större gruvorna har även kalksten iakttagits. I flera varphögar finner man rikligt med kiser (svavelkis, kopparkis och magnetkis).

I samband med pegmatitiseringsprocessen har ett visst substansutbyte ägt rum mellan den omgivande leptiten och malmen, varigenom den ursprungligen säkerligen skarpa gränsen i viss mån blivit utsuddad. Invasionen av mikroklint pegmatitmaterial synes dock ha dominerat över detta substansutbyte. Från praktisk synpunkt har naturligtvis pegmatitseringen betytt en oavgjord försämring av malmerna. Halten av primalm är mycket ringa, och de brytvärda malmkropparna äro små och på grund av pegmatitinblandningen mycket oregelbundna.

Den egentliga gruvdriften har varit koncentrerad till fältets västra delar, omkring sjön Akaren, och framför allt till de egentliga Järnagruvorna, N om sjöns östända. För åren 1839 och 1847-1854 redovisas 13 120 ton järnmalm. Efter denna tid har icke någon nämnvärd gruvbrytning förekommit i detta fält. Den enda gruva, över vilken gruvkarta finnes, är Järna Vattugruva, bruten på en stockformig malmkropp, som stupar 45° mot Ö”.

Järna gruvor under 1900-talet

Efter ungefär tjugo år utan att något arbete utförts på gruvfältet, vaknade intresset för brytning ånyo. 1904 och 1905 inmutades i stort sett alla gruvor av bruksägaren J.P. Fegth, undantaget var de gruvor, som var belägna i Vårdinge. Dessa inmutades av kronan 1906 och lämnades ut till arrende året efter.

”Järnmalmsfyndigheter att arrendera.

Kronans andel i nedannämnda grufvor, inmutade under 1906, komma under senare hälften af instundande november månad att utbjudas å offentlig auktion å landskansliet:

1. Carlsgrufvan, belägen å Långbro och Bankesta skogsmark inom Vårdinge och Öfver Järna socknar.
 2. Akarnäsgrufvan, belägen å Långbro skogsmark i Vårdinge socken.
 3. Annagrufvan, belägen å Vårdinge skogsmark i Vårdinge socken”.
- stod det att läsa i Södertelge Tidning den 21 aug. 1907.

Samma år blev Järnafältet utbjudet till försäljning. Kontakter med Tyskland hade upprättats och ett konsortium av tyska järnverksägare offererades gruvorna för 450 000 kronor. Kontraktet var upprättat på så sätt att 150 000 kronor skulle betalas kontant och resterande 300 000 kronor genom 50 öre på varje ton bruten malm.

Ur ett brev till Hjalmar Cassel daterat åttonde februari 1906 *”Som tyskarna erkände sig mycket nöjda med de beskrifningar, upplysningar och kartor öfver gruvorna som de erhållit, så har jag anledning tro att köpet skall gå igenom om experten blir nöjd när han kommer hit i slutet af mars eller början af april, beroende på väderleksförhållandena”.*

Brevet är undertecknat av Direktör Nordstrand.

De som försökte sälja gruvorna var Jerna Grufbolag. Detta hade bildats året innan av kungliga sekreteraren Hj. Cassel (ordförande), A. Weström, O. Gyllenhammar, E.H.C. Nissen, Th. Andréson och E. Lindberg.

Brytningen i gruvorna inskränkte sig till försvarsarbete. De gruvor som bearbetades var Oscarsgruvan nr 1, Östra Windgruvan och Långrännilsgruvan nr 1. Arbetsstyrkan på gruvfältet var 12 man, och samtliga arbetade ovan jord.

Den optimism, som präglade projektet avspeglas till exempel i ett brev daterat 20 oktober 1910. *”Det synnerligen gynnsamma läget och den rikliga tillgången på malm torde borga för en stor och lönande drift. Fraktkostnaderna till kusten har beräknats utgöra endast c:a 60 öre per ton då t.ex. Grängesbergsmalmen lär dra en kostnad av c:a 4 kronor. Man har tänkt sig ett pris av 1 600 000 kronor för hela gruvfältet”.*

Någon försäljning av gruvfältet blev aldrig av. Driften startades därför av Grufbolaget några år senare.

Ett par tidningsurklipp ur Södertälje-Södertörnsposten från 2 december 1912

”Äfven grufdrift i Järna

Enligt Stockholms Dagblad kommer inom kort ett bolag att träda i verksamhet med uppgift att igångsätta grufdrift och malmförädling vid Järna grufvor i Södermanland. Stiftare af det nya bolaget äro k. sekret. Hj Cassel, bankdirektören H. Hedberg, grosshandl. J. T. Hedberg, grosshandlare P.O. Seippel och jur d:r Carl Sjunnesson. Aktiekapitalet skall utgöra lägst 1 mill. kr. Och högst 3 mill. å aktier å 500 kr”.

”Malmexport öfver Södertälje.

Det å annan plats i tidningen omnämnda grufbolaget, som ämnar bearbeta grufvfyndigheter i Järna, torde komma att tillverka 5 à 7 000 ton träkolstackjärn pr år. Men dessutom ämnar man exportera malm. Intill nästa höst torde bolaget ha fört omkring 15 000 ton järnmalm till Södertälje uthamn - om man här få lämplig upplagsplats och användbar lastbrygga.

Här föreligger således ett nytt skäl för uthamnens snara iordningställande, på det att icke den blifvande exporten må behöfva gå öfver Stockholm”.

En fantasifull och entusiastisk artikel om planerna att på nytt starta gruvdrift i Järna var införd i Södertälje Tidning den 6 december 1912

”En gammal järnmalmsbygd. En ny framtid för Järna och Mölnbotrakten.

Vi befinner oss i början av 1300-talet. Vid Österhavskanten vimlar det av “drakar” och “snäckor”, bemannade med unga, kraftiga vikingasöner under en åldrad hövdingens befäl. Strandhugg göras här och var och därför söker man sin odal längre inåt landet. Den lilla Saltådalen följes och kring den utbreda sig slätt och myr, skogkransade sjöar och lummiga lundar. Fager är trakten, jorden god, vadan den ena odalen efter den andra växer upp genom forna vikingars trägna id. Djupt inne i de täta skogarna, ca. 1 ½ mil från kusten träffar man i jorden en rikedom som man på färden i “Västerväg” lärt sig att bearbeta. Det är malm - järnmalm av det slag som benämnes blodstensmalm efter de röda gångar, ådror, som hos den förefinnes. Enkla härdar reddes för dess smältning och järnhalten visade sig god. Trakten blev efter upptäckten av dessa stora järnmalmslager kallad Järna-socknarna.

Sägner berättar, att den högborna stolta fru Ingrid Ulva till Bjällbo, den store Birger Jarls moder, ägde denna trakt, liksom så många dylika i Västmanland och Dalarna. Till Järna sändes en dag formän från Bjällbo för att hit föra “tackor”, men de stackars formännen kom ut för “stigmän” på den farliga Kolmården, vilka togo lasten och när de tomhänta anlände till Bjällbo, blevo på den stränga fruns befallning “hängda i rök”.

Gruvorna bearbetades så århundrade efter århundrade och ägarna betalade sin kronoskatt med järn. Tid efter annan ha de dock legat nere och så åter bearbetats. Under förra hälften av förra århundradet stod gruvdriften härstädes högt. Nya metoder användes jämte nya maskiner såsom ny eld - luft maskin till vattnets och malmens uppfordring. Malmens godhet utvisar vid denna tid med de mätare, som då stodo till buds 50-60 % gott järn och något svavel och fosfor. När gruvdriften snart drevs som industri, ägdes gruvorna av släktena Gyldenstolpe och Ridderstolpe.

I slutet av 1850-talet upphörde brytningen, mest på grund av de dryga fraktkostnaderna till lastningsplatsen vid Pilkrogsviken av Saltsjön, en väg av dryga 1 ½ mil. Sedan dess har väl ett par försök gjorts att återuppta brytningen av malmen, men strandat till följd av avståndet till järnvägsstation eller hamn.

Nu har dock ett nytt skede inträtt genom det nya järnvägsspåret Järna - Nyköping, som snart är färdigt. Ett nytt gruvbolag kommer inom kort att träda i verksamhet, med uppgift att igångsätta gruvdrift och malmförädling vid Järna gruvor. Stiftarna av det nya bolaget äro hrr. K.sekrer. Hj. Cassel, bankdirektör H. Hedberg, grosshandlare J. P. Hedberg, grosshandlare B. O. Sieppel och jur. dr. C. Sjunnesson. Aktiekapitalet skall utgöra lägst en miljon och högst tre miljoner kronor. Bolaget skall övertaga de järngruvor, som ägdes av Järna gruvbolag och som ligga i Över-Järna och Vårdinge socknar. Malmens järnhalt uppges nu vara i medeltal 58 % och fosforhalten 0,004- 0,010 %.

Nya metoder skola tillämpas för upptagning och skiljning av malmen, hytta och masugn byggas på platsen, så att tillverkning av träkolstackjärn kan ske och detta fraktas på ett för ändamålet byggt järnvägsspår till statens järnvägar, där man vid Bankesta grindar hoppas få anhalt för inkoppling av vagnarna. Dessa föras sedan till Södertälje uthamn eller till Oxelösund.

En ny framtid synes trakten gå till mötes genom detta företag och det hälsas med glada förhoppningar av traktens befolkning. En alldeles särskild stor betydelse torde företaget få för de tvänne egnahemsområden; "Bankesta småbruk", som redan är till stor del färdigt och "Mora småbruk", som nu skall börja sin verksamhet och vilka områden ligga i gruvtraktens omedelbara närhet. Tillfälle till biförtjänster för dessa småbrukare, vilket förut saknades, är ju utav alldeles särskild betydelse. Först då kunna dessa gå en ljusare framtid till mötes. Även för socknen bör den ha sin stora nytta och motses med förhoppning om en god framgång och utveckling.

Arbetet torde ta sin början redan kommande år, då aktieteckningen nått minimum. Nya samfärdsmedel öppna nya vägar till industri och förvärv. Om allt skötes väl och lyckan är god kan härmed också följa det välstånd som varje samhälle behöver.

S.L."

Transporten från gruvorna planerades ske med järnväg på ett stickspår till Järna station.

"Det nya gruvbolaget i Järna har nu börjat utstakningen av en järnväg från gruvplatsen till Järna station över Billsta, Mora och Tälleby ägor". Stod det att läsa i Södertälje Tidning den nionde december 1912.

Järna Gruvaktiebolag konstituerade sig dagen efter, den 10 december 1912 och registrerades som bolag av Patent och Registreringsverket 19 januari 1913.

"Bolagsordning antogs den 10 dec. 1912. Järna Gruv AB.

Bolagets ändamål: att efter inköp av järnmalmsgruvor m.m. i Över- och Ytterjärna och Vårdinge socknar i Stockholms län, idka gruvdrift samt att förädla och försälja malm och driva annan i samband därmed stående rörelse.

Postadress: Klarabergsgatan 58 Sthlm. Telegradr: Jernaco.

Styrelse: Grosshandlare John P. Hedberg (verkst. Dir.) Bankdir. H. Hedberg. Konsul P. J. Hedberg. Kungl. Skr. K. Hj. Cassel. Dir. G. Seippel.

Styrelsens säte: Stockholm.

Firman tecknas av: J.P. Hedberg och H. Hedberg var för sig.

Inbetalt aktiekapital: 1 071 000 kr à 500 kr

Räkenskapsår: 1:a jan - 31 dec.

Ordinarie bolagsstämma hålles i Stockholm före maj månads utgång. Ordf. Väljes efter hufvudtal”.

Järna Grufaktiebolag, 1913 till 1923

Vad gäller driften och arbetet vid gruvorna hänvisas i huvudsak till Hans Rehnberg, ”*Om arbetet vid Järna gruvor i Södermanland 1912 - 1914. En socialhistorisk studie*”. Uppsats framlagd för seminariet i nordisk och jämförande folklivsforskning vid Stockholms Universitet vårterminen 1969.

Ytterligare några uppgifter redovisas nedan.

Järna gruvor 1913

Intervju, utförd av Hans Rehnberg, med före detta gruvarbetaren och timmermannen Johan Karlsson den 15 januari 1968 i hans bostad, Skolvägen 9, Huddinge:

”Jag är född i Skåne. Min bror flyttade upp till Järna och ett ställe som hette Snorp och jag följde efter honom för att hjälpa till med jordbruket. Under tiden arbetade jag vid gruvorna några månader. Efter det började jag som timmerman hos en byggnadsingenjör i Ytterjärna. 1916 kom jag tillbaka till min bror i Snorp och sen följde jag med honom till Nykvarn. Där var jag sen tills jag flyttade hit till Huddinge.

Gruvingenjör Boström sökte folk och jag gick dit och talade med honom. Jag blev antecknad och sen fick jag komma dit och jobba med det samma. Det skrevs inget kontrakt. Första tiden arbetade jag med träarbeten vid Dalgruvan. Senare var jag lastare nere i Hedvigsgruvan.

De flesta personerna på bilden är från bergslagen. Träbasen står i toppen på laven, bredvid linhjulet. Männen bodde i en barack bredvid. Den hade väggar av liggande spontade brädor i två lager med sågspånsfyllning. Huset hade snedtak med asfaltspapp. Taket var högst över ingången. Ett fönster på varje kortsida. Innertak saknades. Baracken bestod av ett rum med över- och underslafar, tillsammans åtta stycken. Sängarna hade plana träbottnar, bolstrar och täcken eller filter. Inga lakan. Uppvärmningen skedde med en järnkamin som hade skorstenen ut genom väggen. Man kunde laga mat på kaminen. Golvet var av spontade bräder. Inomhus var allt omålat. Utvändigt var huset rödfärgat.

Vid Dalgruvan fanns också en smedja för enklare smidesarbeten. Borrarna vässades här. I gruvan arbetade fyra bergborrhare. De slog på borren med en slägga. En borrhare hette Haglund, en hette Olsson, en hette Järva-Sven Svensson och en har jag glömt namnet på. Haglund och Olsson var från

Oaxens kalkbrott. Järva-Sven hade antagligen varit rallare och han bodde i torpet Lugnet under Mora. Maskinisten som tog kortet framkallade själv bilden. Han gjorde fler kort till arbetarna som kunde skicka hem dem som vykort till sina bekanta.

Vi var en sex - sju stycken träarbetare som byggde husen och laven vid Dalgruvan. När arbetet var färdigt flyttade de till ett annat ställe. Jag började lasta malm nere i Hedvigsgruvan. Hedvigsgruvan är 40 meter djup. Nästan nere på botten stod en elektrisk pump på en pall i bergväggen. Pumpen höll gruvan fri från vatten. I schaktet fanns en stegväg med 4-5 meter långa stegar. De var helt av trä och stod på träbryggor som satt fast på dubbar i bergväggen. Bryggorna var cirka en meter breda och hade samma längd som schaktet. I orterna fanns inga träkonstruktioner. När jag kom till Hedvigsgruvan var vi två som lastade samtidigt som 3-4 man borrhade för hand. Vi lastare hade skottkärror av trä med järnhjul. Andra redskap var ett fyllfat av plåt med två handtag och en fyllhammare eller fyllhacka av järn med träskaft. Jag skrapade malmen med fyllhammarn i fyllfatet och tömde i kärran. När den blev full, körde jag den på ett par plankor och tippade ner i malmtunnan. När malmtunnan var full drog jag i en järntråd och gav på det viset signal upp till maskinrummet. Det fanns olika signaler för "fira", "stopp" och "kör upp". I maskinrummet fanns en klocka som satt på en fjäder. Spelkarlen stod på pass hela tiden vid sin spak. Spelet var av friktionstyp. När han sköt spaken framåt fördes en expander in i en trumma och viren lindades upp. Han kunde också låsa spaken med en spärrhake så att spelet kunde stå still. Det fanns märken fastsatta på viren så att han skulle se var tunnans fanns i schaktet. Jag hörde aldrig talas om att viren gick av.

Handborrarna hade borrar av olika längd som användes allt eftersom hålet blev djupare. De mindre borrararna hade bredare skär. Borrspetsen var av mejseltyp. En 5-6 borrar av olika längd kallades för en borrgång. Om man hade tur kunde man slå ett hål på en till en och en halv fot på samma borrar. Handborrarna slog som regel i takt. De hade lite mer betalt än vi lastare. De var skickliga yrkesmän. Det fanns inget ackordsystem, men de kämpade inbördes. De skulle slå vissa fot om dan. Tolv fot tror jag. Den som slog längden fortast fick sen en extra rast i väntan på att alla skulle bli färdiga. Sen sköt man alla hålen samtidigt.

Senare kom maskinborrarna eller ortdrivarna. Då lastade vi inte samtidigt där de borrhade utan i en annan ort. Det var lättare att borra med maskin än att borra för hand. Borrmaskinerna var små och korta och av typen "Ingersoll". Borrspetsen var av helt annan typ än vid handborrning. Maskinborrspetsen hade en form från sidan liksom en krona.

Sprängningen

Det fanns inga fördämningsmattor när man sprängde. Skottet gick fritt. Alla måste lämna gruvan. Man åkte i malmtunnan. Fyra man fick plats.

Under uppfärden snurrade tunnans runt därför att viren snodde sig. Vi åkte alltid i tunnans. Att klättra i stegen tog för lång tid. Man sprängde med dynamit och Carlsonit. Elektrisk tändning användes inte utan stubin med

tändhatt användes. Efter sprängningen blev luften blandad med gas från sprängmedlet. Carlsoniten gav den värsta gasen. För att få luftcirkulation tändes stora papper som fick singla ner i gruvan. Papperet släcktes när det kom ner på gruvans botten. Där fanns alltid lite vatten.

Arbetstiden

När jag byggde var arbetstiden 10 timmar. Som lastare gick vi i skiftgång med byte klockan 12 på dagen. Två skift; arbetstiden blev troligen då något kortare. Jag tror vi hade 35 öre i timman. Det var en halvtimmes matrast, förutom någon kafferast som inte var fastställd, utan fick tas när det passade sig. Kaffet hade jag med i en flaska som var omlindad med papper för att det skulle hålla sig varmt. Maten som jag hade med mig värmdes inte.

Allmänt

Det var kanske ett 50-tal man allt som allt när det var som flest anställda. Det var stor omsättning på arbetare. De flesta var ungar och i 25-årsåldern. Det fanns inga kvinnor eller barn med vid gruvdriften. Jag hörde aldrig talas om några gruvskrock eller andra spöken vid gruvorna.

De enda gruvor jag arbetat vid är de i Järna. Jag slutade arbeta därför att jag blev illamående och fick kraftig huvudvärk av gruvgasen. De som var gamla gruvarbetare var vana vid gasen och tålde den bättre”.

Johan Karlssons arbetsbetyg:

”Johan Karlsson, har deltagit i diverse arbeten vid härvarande gruvor från den 9 april 1913 tills innevarande dag.

*Arbetskicklighet; God
Uppförande; Hedrande
Afgår på egen begäran.
Järna den 29 Juli 1913*

*Järna Grufaktiebolag
gm. Johan Boström”*

Den optimism som tidigt präglade det nya gruvbolaget hölls vid liv. Allt vidlyftigare planer för driften presenterades. Ett exempel är den artikel från gruvprojektet som fanns att läsa i Södertälje - Södertörns Posten onsdagen den 9 april 1913.

”JÄRNMALM FRÅN JÄRNA en exportartikel för Södertälje uthamn.

Redan förut har i denna tidning omtalats den grufrörelse, som påbörjats vid de sedan länge kända järnmalmsfyndigheterna i Öfver-Järna socken.

Med anledning af en i tidningen synlig uppgift, att grufbolaget vore betänkt på att bygga en masugn vid Järna järnvägsstation ha vi uppsökt en af bolagets ledande män kungl. Sekter H. Cassel i Stockholm för att höra, om man öfvergivit tanken på export öfver Södertälje uthamn, hvilket förut varit påtänkt.

Herr Cassel, från början ägare af alla utmålen i Järna och nu det af honom bildade bolagets grufföreståndare, förklarade med största bestämdhet att grufbolaget altjämt är fast beslutet att låta sin utskeppning gå öfver Södertälje uthamn, om man kan komma öfverens med Södertälje stad om lämplig upplagsplats vid hamnen. Ja det är just där man helst vill bygga sin masugn, om man kan få mark att sätta den på. Kolen kunna då hämtas i prämar från Norrland, malmen å järnväg från Järna; på detta sätt skulle man spara frakter och förtjäna mera genom att utskeppa tackjärn än genom att utskeppa råmalm.

Ehuru det naturligtvis glädde oss att bolaget tänker på det för vårt land så eftersträfvansvärda målet, att svensk järnmalm förädlas inom Sveriges gränser, kunde vi inte underlåta att göra följande invändning:

-Trakten närmast omkring den blifvande uthamnen torde möjligen komma att upplåtas för villaanläggningar. Skulle man icke möjligen kunna tänka sig att röken från masugnen blifve besvärlig för villaägarna?

-Sådant behöver man inte frukta. Vid järnbruken ligga masugnarna inpå boningshusen och aldrig har man hört några klagomål häröfver. För resten torde väl villorna icke komma att byggas vägg om vägg med masugnen.

-Kommer bolaget att kunna skeppa ut mycket?

-Vi hoppas det. Hela grufområdet innehåller å ett halfmils långt område ej mindre än 30 af oss ägda utmål, hvardera å 40 000 kvadratmeter, sålunda inalles 1 200 000 kvadratmeter. Alla malmfyndigheter äro magnetiskt undersökta och ha därvid gifvit löfte om riklig tillgång.

-Men man vill naturligtvis även se malmen. Vi har en tid bearbetat ett af utmålen och där faktiskt funnit godt om malm. Nu har vi börjat bearbeta äfven två andra. När vi hinna ned ett stycke och kunna taga upp stollgångar, skall det naturligtvis kunna användas mera folk och brytningen taga raskare fart.

-Ligger malmen djupt i jorden?

-Nej den ligger i öppen dag och den är af god beskaffenhet - öfver 60% järn i malmen.

-Huru många arbetare sysselsättas för närvarande?

-Mellan 40 och 50; men antalet kommer att ökas i mån som man tränger ner i jorden. Hittills ha vi en 5 å 6 000 ton malm brutna.

-När kommer skeppningen taga sin början?

-Redan i år.

-Hvilka äro ledamöterna i bolagets styrelse?

-Grosshandlaren W.O. Zeippel, Grosshandlaren John Hedberg, konsul Hedberg och bankdirektör Hedberg.

Om vi fattat vår sagesman rätt, kommer han med det snaraste träda i underhandling med härvarande drätselkammare om upplagsplats m.m. för en årlig utskeppning af 20 å 30 000 ton.

Det gäller således att med det snaraste söka få den segslitna uthamnsfrågan på lämpligt sätt löst".

Utan tvekan så var Järna Grufaktiebolag ett seriöst företag. De investeringar som gjorts under det första verksamhetsåret vid gruvorna tyder på mycket höga ambitioner. Vid Hedvigsgruvan, den gruva där verksamheten började, hade man byggt maskin- och spelhus, lave med banor, gruvstuga och smedja. Något senare fick Dal- och Långrännilsgruvan nr 1 liknande byggnader. Den

maskinella utrustningen vid dessa tre gruvor var också den samma. Kraftförsörjningen var en Avance råoljemotor på 32 hästkrafter och en elgenerator. Motorn drev gruvspelet med uppfodringskapaciteten ett ton per meter och sekund. Elektriciteten användes till en pump för dränering av gruvan. Dess kapacitet var 300 liter/ minut med en uppfodringshöjd av 45 meter. På hösten 1913 införskaffades dessutom luftkompressorer till Hedvigs- och Dalgruvorna. Detta för att driva två bergborrar i respektive gruva. Under sena hösten och vintern påbörjades dessutom arbete i Carlsgruvan och Oscarsgruvan Nr 1. Även vid dessa gruvor sattes maskiner och gruvspel upp. Dessa var dock på blygsamma sju hästkrafter. Båda gruvorna utrustades också med elgeneratorer och pumpar.

Hedvigsgruvan hade brutits till 40 meters djup och med ortdrivning påbörjad åt öster och väster. Malmgången hade en mäktighet av tre till fyra meter.

Dalgruvans djup var vid årets slut 35 meter. Malmgången i denna gruva hade en bredd av två till tre meter på 21 meters djup. Ortdrivning mot sydost hade påbörjats.

Vid Carlsgruvan hade den långsmala gamla gruvöppningen sänkts till 20 meters djup. På denna nivå hade ortdrivning påbörjats mot öster. Malmtillgången i denna gruva bedömdes vara mycket ojämn.

I november började schaktsänkning i Oscarsgruvan nr 1. Arbetet försvårades av att vatten trängde in i gruvan.

De ansträngningar som gjordes under året för att sälja gruvorna blev fruktlösa. Därför beslöts att den fortsatta driften skulle inriktas på att blotta de malmer som påträffades för eventuella spekulanter besiktning. Vidare konstaterades det stora behovet av en ändamålsenlig transportled till närmaste hamn samt möjligheten att anrika 2:a sorterings malm. ”Enligt infordrade kostnadsförslag skulle linbana till Järna fjärd med transportförmåga af 400 ton pr. dygn draga en kostnad af kr. 150 000 och ett anrikningsverk med afverkningsförmåga af 35 000 ton rågods pr. år c:a 75 000 kr.

Stockholm den 29 maj 1914

P. J. Hedberg, Hjalm. Cassel, H. Hedberg, John P. Hedberg”

I april efterföljande år begärde malmköparen Percy Tham, Oxelösunds Järnverk, en besiktning och undersökning av gruvområdet. Besiktningen utfördes av Alarik Larsson, som för besväret erhöll en ersättning av 250 kronor. Besiktningen bekräftade att malmtillgången var ringa ”Med stöd av dels mina egna iakttagelser i de länsade gruvorna och enligt uppgifter av föreståndaren på platsen rörande de andra malmernas dimensioner samt dels tydningen av de magnetiska kartorna anser jag att det icke är mycket att förvärva detta fält ...”.

Den 3 juni 1914 skrev Södertälje tidning: ”Någon direkt gruvdrift har ej ägt rum, all den stund bolaget närmast endast har till ändamål att fastställa malmtillgångens storlek. Sedan detta har gjorts, är det meningen att försälja malmfältet och enligt vad eder korrespondent inhämtat, lär man redan från tysk sida allvarligt reflektera på att inköpa malmfältet.

Från nationalekonomisk synpunkt sett vore det naturligtvis beklagligt om ännu ett av våra malmfält skulle komma att hamna i utländska händer. ”Vid krigsutbrottet i augusti 1914 inställdes allt arbete på fältet “...då nödiga medel till densammas fortsättande icke kunde uppbringas”.

Under de närmaste två följande åren förekom i huvudsak försvarsarbeten vid gruvorna och vissa ansträngningar för att hitta en köpare.

Gruffält till salu, annons i SD 21 maj 1916.

”Gruffält med stora rikedomar af järnmalm (prima kvalité) och centralt beläget i mellersta Sverige till salu för billigt pris och förmånliga betalningsvillkor.

Aktiemajoriteten i bolaget kan, om så önskas, övertagas på goda villkor.

Med hänvisande till “H.F.” under adr. S. Gumaelii Annonsbyrå, Stockholm, f.v.b.”.

Ett sista försök att utvinna malm påbörjades 1917 vid Vattengruvan.

En notis i Södertälje Tidning den 21 mars meddelade:

”Järna gruvor i Grängesbergsbolagets händer.

Alltsedan krigsutbrottet har allt arbete vid Järna gruvor legat nere. Nu ha dessa gruvor övergått till ett nytt bolag, nämligen Grängesbergsbolaget, och lär det vara meningen att snart upptaga arbetet därstädes, till en början med att pumpa läns den stora Vattgruvan, som lär vara 100 meter djup och som på 1850-talet måste övergivias på grund av att man icke med den tidens pumpinrättningar kunde hålla den läns för vatten”.

Av den planerade driften blev inte mycket realiserat. De kvarvarande varphögarna krossades och sovrades i ett magnetiskt anrikningsverk försett med en Blakes tuggare. ”Över Järna socken. Stora Wattengruvan. Vid denna gruva kvarliggande malmvarp sedan äldre tiders brytning hava blivit föremål för tillgodogörande vid ett därstädes uppfört anrikningsverk”. Utbytet blev dock ringa. 15 personer åstadkom 500 ton malm med ett beräknat försäljningsvärde av 6 000 kr. Arbetet pågick endast i två månader.

Efter 1917 förekom ingen aktivitet vid gruvorna.

”Följande intill innevarande års utgång försvarade inmutade järnmalmsfyndigheter förklarades vara i mät tagna, Oscars-, Haralds-, Hedvigs-, Carls, Långrännils-, Sprint-, Bergtorps-, S:t Eriks-, Dal-, Norra Pels-, Lång-, Pels-, Akarnäs-, Anna-, Östra Vinds-, Västra Vinds-, och Lövbersgruvan”. Samtliga med ett åsatt värde av 25 kronor vardera. Dessutom fast egendom, som byggnader, och all lös egendom, med ett parti stångjärn, som största post, värderat till 100 kronor. Det totala värdet uppskattades till 3 449 kronor. Värderingen utfördes i november 1923.

10 december samma år försåldes bolagets egendom på exekutiv auktion vid Billstadal.

”Exekutiv Auktion vid Billstadal, Över-Järna, förrättas den 10 dec. 1923 med början precis kl. 11 f.m., då följande från Järna Gruvaktiebolag för domfäst gäld i mät tagna egendom kommer att mot kontant likvid försäljas:

Gruvor: 16 st mutsedlar med utmål med därå varande åbyggnader, spel och motorer. Dessutom 9 sönade mutsedlar.

Inventarier: Dynamitvärmare, smärgelskivor, gängkloppor, rörskärare, bormaskin, ledningstråd, koppartråd, stubintråd, strömbrytare, gruvlampor, regleringsmotstånd, ampèremätare, smides- och andra verktyg, luxlampa, decimalvågar, smidesässjor, smidesstäd, axelledning, stångjärn, gruvpumpar, rör, remskivor, smideskol, bergborr, bergtunnor, generatorer, vinsch, trallor, släggor, skrot m.m.

Landsfiskalen”.

Huvuddelen av bolagets gruvor inköptes av herr Sven Eriksson i Mölnbo. Resten av Alfred Högbom, Karl Johnsson, båda från Järna, och herr Helmer Sjunnesson, Helsingborg.

Enligt landsfiskalens protokoll så blev summan av försäljningen 4 246 kronor och 35 öre.

Mannen med lösskägget

Vid auktionen 10 december 1923, då all kvarvarande utrustning, fasta inventarier och mutsedlarna till gruvorna såldes, köpte Sven Ivar Eriksson i Mölnbo 10 mutsedlar. Inom ett år blev Eriksson uppringd av herr Sjunnesson från Helsingborg, som ville köpa dessa. Efter flera påringningar bestämdes att de skulle träffas i Stockholm. Sjunnesson förlade mötet till Hotell Continental, där han bjöd på middag. Eriksson fick 450 kronor för mutsedlarna.

”I det av Överståthållarämbetet förda handelsregistret har denna dag införts anmälan, att Anders Gustav Sundgren och Karl Robert Söderholm båda i Stockholm ämna här i staden idka gruvdrift samt förädling och försäljning av malm i bolag under firma Järna Gruvkoncern A G Sundgren & C:o, vilket härmed till bevis meddelas.

*Stockholm i Överståthållarämbetets kansli
den 5 april 1930*

Ex officio:

Oscar Wallin”

Detta blev upptakten till en bedrägeri- och förskingringshistoria, som polisanmäldes. Tidningarna följde åtal och rättegången mot Sundgren och Sjunnesson med stort intresse.

Från Dagens Nyheter 16 augusti 1931.

” ‘Man med lösskägg’ erbjöd löjtnant fin befattning.

Fick köpa gruvandel à 50 000 kr för tiondelen.

Anser sig lurad, kriminalanmäld.

Kriminalpolisen har efter anmälan fått för utredning taga hand om en affär som väl närmast torde gälla att få klarhet i om Järna gruvkoncern är ett företag med framtidsmöjligheter eller om dess gruvor på kronoparken omkring fyra kilometer norr om Mölnbo järnvägsstation i Södermanland äro fullständigt värdelösa. Sistnämnda uppfattning omfattas med största bestämdhet av anmälaren, en löjtnant i Stockholm, som satsat 5 000 kr. i företaget men sedan dess blivit övertygad att han icke ens kan vänta sig att återfå detta belopp. Då löjtnanten för ett par månader sedan kom så långt

att han misstänkte sig ha bliva lurad vände han sig till polisen med begäran om ett ingripande.

Enligt anmälan förhåller det sig så att löjtnanten för icke så länge sedan blev intresserad av en annons i vilken erbjöds anställning som verkställande direktör i ett företag i Stockholm. Löjtnanten svarade på annonsen och kom i förbindelse med grosshandlare Anders Sjunnesson. Denne hade efter inmutning i de gamla Järnagruvorna omkring år 1923 bildat Järna gruvkoncern. I enlighet med utfästelserna i annonsen, säger löjtnanten, skulle han eventuellt intressera sig i ett "sunt och reellt" företag, d.v.s. Järna gruvkoncern, med 25 000 kr. Samt en lön på 15 000 kr. per år jämte tantiem på sålda andelar. Sjunnesson hade efter inmutningar, som han hållit vid liv sedan omkring 1923, bildat ett enkelt bolag och satt Järna gamla järngruvor på andelar à 50 000 kr. Till ett sammanlagt belopp av 2 500 000 kr. En sådan andel hade löjtnanten fått övertaga mot erläggande av 5 000 kr. Även andra personer lära ha uppvaktats av Sjunnesson med förslag att ekonomiskt intressera sig i Järna gruvor, bl.a. ett par bankdirektörer i Stockholm. Genom förfrågningar hos gruvspecialister har emellertid anmälarer till sist kommit till den slutsatsen att gruvorna är utan allt värde, men då han sökte komma i kontakt med Sjunnesson visade sig denne vara försvunnen.

Kriminalpolisen, som har anmälningen mot Sjunnesson liggande på bordet, har ännu icke kunnat anträffa denne, och under sådana förhållanden är man heller icke på det hållet benägen att göra något uttalande om affären. Den har fått en viss romanfärg genom anmälares påstående att Sjunnesson, vilken även uppgives använda namnet A.G. Sundgren, är en skicklig maskör, som ofta uppträder i lösskäg o.d. för att göra sig oigenkännlig.

Enligt anmälan har Sjunnesson följande signalement: 59 år, c:a 170 cm. lång, flintskallig, en stor utväxt på högra kinden vid örat av ett halvt hönsäggs storlek, ovanligt skarpt markerade fåror från ögonen ned till hakan på båda sidor om näsan, gråaktig hy, pipig röst, skygg blick, neddragna mungipor, glasögon samt ev. polisonger och mustascher eller lösskägg".

Folkets Dagblad onsdagen den 26 augusti 1931.

"Mannen med lösskägget "dementerar

Järnagruvorna är inget fantasifoster

Löjtnant Erlandsson får svar på tal

Genom tidningarna gick för kort tid sedan en artikel rörande Järna gruvor, däri bl.a. ordades om en man med lösskäg, som förmått en Löjtnant Erlandsson att teckna pengar i företaget, vilket han betecknar såsom bluff. Nu påstår emellertid vederbörande gruvägare, att så inte är förhållandet. Ägarna stöder sig härvid på uttalanden från Järnkontoret och geologer i officiell ställning, vilka intygat att malmens kvalitet är god.

"Löjtnant Erlandssons tilltag att söka skada Gruvkoncernen och andelsägarna, är tydligen en ful hämdeakt, säger man. Efter att han under cirka 1 års tid varit anställd hos koncernen i egenskap av chefsassistent, lämnade han kontoret någon dag sistlidne maj. Löjtnanten blev förnärmat över att koncernen begärde att han skulle låta uppfyllandet av sina plikter gentemot densamma gå före tillvaratagandet av sina egna privatintressen i andra affärer. Löjtnanten använde nämligen under kontorstiden

koncernens kontor, telefon, skrivmaskin m.m. för främjande av sina intressen rörande bl.a. sin bok "Morgongymnastik för alla". Sedan löjtnanten avdunstat, upptäcktes det att en del värdeföremål försvunnit från kontoret. Ledningen ansåg sig hava skäl misstänka att löjtnanten, som han då gick, ej överlämnat kontorsnyckeln, hade sin hand med i försvinnandet. Saken anmäldes hos kriminalpolisen med påföljd att löjtnanten tvingades återställa det bortkomna. Löjtnanten är ej ägare till något andelsbevis, blir det först då han betalt 50 000 kronor därför på kontraktsevenligt sätt. Angående gruvornas och andelsbevisens värde har löjtnanten, sedan han hunnit därom nog övertyga sig, utfärdat ett intyg, som bevisar att deras värde betydligt överstiger det åsatta.

De båda personer, som bevittnat Erlandsons kontrakt rörande andelsbeviset, kan intyga, att grosshandlare Sjunnesson vid ifrågavarande tillfälle uppträdde skägglös. Hur kan det falla löjtnanten in att påstå, att Sjunnesson uppträdde med lösskäg! Sjunnesson har aldrig uppträtt maskerad i lösskäg, om han uppträder i naturligt helskäg, så är det hans ensak. Sjunnesson, som är gruvkoncernens anläggningschef f.n. befinner sig i utlandet, tecknar Sundgrens namn enligt lagenlig fullmakt.

Strandar nu inledda underhandlingar med engelska kapitalister om nödigt driftkapital för gruvornas exploaterande event. i förening med industrianläggning, så har löjtnanten lyckats skada ej blott gruvkoncernen, utan allmänna intressen. Det visar knappast sunt förnuft att kasta sten då man själv sitter i glashus.

I april i år blev löjtnant Erlandsson av pressen åthutad för sitt gemena tilltag mot ett par damer vid baletten, och nu har han förgått sig igen".

Den relationen är ju något annorlunda än den hr Erlandsson inspirerat".

Fortsättning från Folkets Dagblad den 17 september 1931

Mannen med lösskägget hos polisen.

"Får jag föreställa grossh. Nilsson" - sa' Tullberg.

Polisen har sedan ett par månader letat efter grosshandlare Anders Sjunnesson, vilken angivits för bedrägeri och som gjort sig känd som "mannen med lösskägget". Sjunnesson, mot vilken ett flertal anmälningar föreligger, har bildat Järna gruvkoncern och har försökt - och även lyckats - att tillskansa sig pengar mot andelsbevis på 50 000 kr. i de värdelösa gamla Järnagruvorna. Bl.a. hade han genom annons kommit i kontakt med den löjtnant, vilken han erbjöd direktörsposten med en lön på 15 000 kr. och tantiem på sålda andelar mot det att löjtnanten intresserade sig i företaget med 25 000 kr. Sammanlagt uppgick andelarna till 2½ milj. kr., vilket belopp Sjunnesson uppgav, att gruvorna var värda. Sjunnesson fick 5 000 kr. av löjtnanten, varefter han försvann och sedan dess har polisen och löjtnanten sökt honom.

På onsdagen vid 2-tiden blev Sjunnesson fast och han sitter nu anhållen hos kriminalpolisen. Man hade på känn att han vistades i Stockholm hos någon gammal bekant och så småningom koncentrerades polisens intresse mot en lägenhet på Mästersamuelsgatan 46, som innehas av mäklaren Carl Tullberg. På onsdagsförmiddagen råkade löjtnanten få se Sjunnesson gå in i huset

Mästersamuelsgatan 46 och slog genast larm. Kriminalpolisen gjorde en husundersökning hos Tullberg, som man visste var en gammal bekant till Sjunnesson. Flera rum genomsöktes utan resultat och hr. Tullberg förnekade bestämt, att han höll någon dold i lägenheten. Till sist kom man till en låst dörr. Tullberg förklarade att rummet innanför uthyrdes direkt av värden och att han inte hade någon nyckel dit. En av detektiverna gick efter nycklar och när dörren öppnades fanns Sjunnesson där innanför. Tullberg tappade icke fattningen utan gjorde en gest och bad att få för detektiverna föreställa grosshandlare Nilsson. Löjtnanten tillkallades och konstaterade, att grosshandlare Nilsson icke var någon annan än Sjunnesson, vilken nu fick ett par handbojor på sig och sedan snällt följde med polisen.

Det kan ha ett visst intresse erinra om att det var den gamle skojaren Tullberg som häromåret åtalade Folkets Dagblad och även fick tidningen fälld. Det är just därför som vi i dag är i tillfälle att presentera "mannens med lösskäggets" gode vän för våra läsare".

Folkets Dagblad tisdagen den 29 september 1931.

”Sjunnesson rannsakad på måndagen

Mannen med lösskägget var slätrakad

Löjtnanten ville ha en fin befattning

På måndagen rannsakades vid rådhusrättens fjärde avdelning grosshandlaren Anders Sjunnesson om de manipulationer med andelsbevis i Järna gruvkoncern, vilka lett till polisanmälan och häktning. Sjunnesson inträdde i rättssalen iförd sin egna kläder. Han bar glasögon och hade polisonger, men var i övrigt slätrakad. Något rättegångsbiträde hade han icke nu, men detta berodde på, att hans advokat befann sig på besök i Oslo. Till grund för rannsakingen, som leddes av rådmann Almqvist, låg en polisrapport om nära 70 sidor.

Sjunnesson bestred "allt det där", som lades honom till last. Han hade hela tiden arbetet i ärliga avsikter, sade han, och stött sig på experters utlåtanden och det gamla gruvbolagets böcker. Löjtnanten, som anser sig bedragen, hade fått kännedom om dessa handlingar. Enligt avtalet skulle för övrigt icke löjtnanten - som vid rättegången krävde skadestånd med av honom satsade 5 000 kr. och en årslön på 18 000 kr. - ha någon kontant lön förrän det gemensamma arbetet resulterat i att det första andelsbeviset på 50 000 kr. blivit sålt. Några andra tillgångar än vad som skulle inflyta på andelsbevisen hade icke företaget. Verksamheten skulle icke heller kunna börja förrän tillräckligt med pengar influtit. C:a 100 à 200 000 kr. hade Sjunnesson beräknat att det skulle behövas. För att exploatera fyndigheterna hade Sjunnesson inlett underhandlingar med både tyska och italienska intresserade, och särskilt från sistnämnda land sade sig Sjunnesson hoppats mycket.

-Ni tror alltså fortfarande att gruvorna är värda 2½ mil. kr. och det lönar sig att bearbeta dem, undrade Almqvist.

-Ja svarade Sjunnesson, inte tror jag de kan säljas för det beloppet nu, men jag hoppas det här inte blir så långvarigt, för jag tänkte fortsätta med saken, så fort tillfälle gives. I målet förekommer en del handlingar, bl. a. andelsbevisen, på vilka förekommer namnet A. Sundgren. I flera fall har Sjunnesson skrivit detta namn, men detta förklarade han sig vara berättigad till på grund av s.k. generalfullmakt. Rådmann

Almqvist fann ändå egendomligt, att Sjunnesson på så många brev använt sig av namnet A. Sundgren.

-Firman var registrerad i hans namn, som för övrigt också angivits på kontorets dörr, upplyste Sjunnesson.

-Men då ni var prokurist, kunde ni väl lika bra använda ert eget namn?

-Ja det var ju en smaksak.

Vad angår prisen på andelsbevisen, förklarade Sjunnesson, att de skulle säljas till det pris, som vid försäljningen var överenskommet. Försäljaren skulle i provision erhålla 12 procent på försäljningssumman. Något minimibelopp kunde Sjunnesson icke uppge, men på fråga förklarade han, att han icke tänkt att det skulle bli mer än 50 000 kr.

Beträffande löjtnanten hade denne velat ha en fin titel och därför fått kalla sig chefsassistent, men annars var han endast kontorist. Personalen på kontoret utgjordes av denne jämte Sjunnesson och A. Sundgren. Rättens ordförande antydde, att hela personalen endast bestod av chefer, men att det väl knappast behövdes fler i fortsättningen heller.

-Jo det tror jag däremot, förklarade Sjunnesson, ty trots jag är anfallen på detta sätt, lär jag dock ha förtroende kvar.

Av en svensk konsul i Italien hade han "fått officiellt förordnande av konsulatet att sälja andelsbevis", omtalade han i detta sammanhang.

Rättegången slöt med att åklagaren begärde uppskov för utredning om ytterligare anmälningar om brott, som gjorts till kriminalpolisen. Målet uppskötts till den 5 oktober och Sjunnesson fick tillsvidare stanna i häkte".

Folkets Dagblad den 6 oktober 1931

"Järna gruvor i handeln vart tredje år

Det blev en långvarig rannsaking med grosshandlare Anders Sjunnesson på måndagen, då han åter ställdes inför rätta vid rådhusrättens fjärde avdelning.

Åklagaren hade kallat direktör Aug. Nachmansson i Emissionsinstitutet, bergsingenjör Harry Nathorst och förre handlaren Anders Gustav Sundgren, den sistnämnde Sjunnessons "medarbetare" i gruvföretaget som vittnen.

Direktör Nachmansson berättade, att han på sin tid haft besök av Sjunnesson, som ville ha honom intresserad i Järna gruvor. Sjunnesson omtalade att han hade intyg om gruvornas värde från Jernkontoret. Det befanns, att den som ville ha honom intresserad i Järna gruvor också tecknat sig gruvingenjör i Jernkontoret. Direktör Nachmansson fann intyget utan betydelse för bedömande av gruvornas värde, men ville dock framhålla, att intyget för en okritisk person kunde giva sken av att gruvorna hade ett värde. Emellertid hade direktör Nachmansson allvarligt varnat Sjunnesson att försöka göra affärer på gruvorna, framhållande att det skulle vara rena skojet.

Rådman Almqvist upplyste, att det förelåg köpeanbud på gruvorna på 50 à 60 tusen pund, vartill direktör Nachmansson endast genmälde "Det kan jag väl aldrig tro!"

Alla de intyg, som Sjunnesson förevisade, förklarade Nachmansson vara totalt utan betydelse för bedömande av gruvornas värde och just på den kalkyl, som Sjunnesson

hade till hands, kunde direktör Nachmanson grunda sitt uttalande att kalkylen var felaktig.

Slutligen förklarade direktör Nachmanson, att Järna gruvor sedan tjugo år tillbaka regelbundet vart annat eller vart tredje år återkommit i handeln, varvid de alltid förts ut i marknaden av personer som saknat varje insikt om gruvdrift.

Bergsingenjör Nathorst förklarade, att han uppsatt sitt utlåtande på grundval av handlingar, som Sjunnesson förelagt honom. Sjunnesson hade också visat en av Järna gruvkoncern, S. Sundgren & Co. upprättad kalkyl, men med den hade Nathorst icke tagit någon befattning under framhållande av, att det endast var fria fantasier. Av balansräkningen såg Nathorst, att gruvorna upptagits till ett värde av en miljon kronor och förklarade på grund härav för Sjunnesson, att gruvorna endast kunde vara värda bråkdelen därav.

Till sist fick också handlaren Sundgren vittna. Det är en 75 års man, sjuk och klen, blind på ena ögat och mycket närsynt på det andra samt dessutom lomhörd, vilken sade att han på de sista åren haft det svårt att skaffa sig sin försörjning. Han hade skrivit under andelsbevisen, en mängd andra papper av olika slag och dessutom lämnat Sjunnesson "oåterkallelig generalfullmakt" att handla i hans namn. Företagets affärer hade han icke en aning om och om gruvorna visste han icke det minsta, trots att han på ett papper skrivit titeln "gruvföreståndaren".

-Men hur kunde ni ge er med i sådana här saker, undrade rådmann Almqvist.

-Jo, svarade Sundgren, jag tyckte jag kunde stå till tjänst, och tänkte mig också kunna få någon ersättning.

Efter Sundgrens vittnesmål överraskade åklagaren med en promemoria, avsedd att begagnas för utländska intressenter, vilken hittats i Sjunnessons portfölj. I denna framhölls bl.a. att Sundgren var en känd gruvman och ägare av stora gruvor vid Östersjökusten sex mil söder om Stockholm, att Sundgren var solid med stor förmögenhet m.m.

-Ja där får ni veta vad ni går för, riktade sig rådmann Almqvist till Sundgren.

Rannsakingen avslutades med genomläsning av den senaste polisrapporten, vilken inte föranleder några särskilda uttalanden, varefter målet uppskötts till nästa måndag för ytterligare utredning".

Den 26 oktober föll domen över Sjunnesson, att hållas till straffarbete sammanlagt ett år och två månader och vara underkastad påföljd enligt 2 kap 19 § strafflagen samt ersättning till vittnen med mera.

Vårdinge - Överjärna Gruvfälts AB, 1937 till 1942

Efter sex års vila, 1937, var det ånyo dags för inmutning av gruvor i Järna. Advokat Hugo Fahlkrantz och Anne Marie Eriksson hade för avsikt att utsortera varp och forsla bort vissa partier malm, som provsändningar, och undersöka malmens lämplighet för att användas inom Sverige eller i engelsk industri. Även Frans Johnsson i Charlottendal inmutade vid samma tid en gruva på Charlottendal, Spanskgruvan, och en vid Järna gruvor, Sprintgruvan. Tre månaders handskrädning av varphögarna vid Dalgruvan, St. Vattengruvan och Hedvigsgruvan gav ungefär 165 ton malm. Tre år senare, den 12 juni 1940, anmäldes Vårdinge-Överjärna Gruvfälts aktiebolag

till Patent och registreringsverket. Huvuddelägare var makarna Anne Marie och Johan Algot Ericsson.

Den 24 juli samma år skrev Södertälje Tidning:

”Järna gruvor.

Driften har blivit återupptagen.

Gamla varphögar ha blivit föremål för bearbetning.

Ett 25-tal man äro för närvarande i arbete.

Vid Järna gruvor, som ha gamla anor, har driften återupptagits. Gruvorna, som äro belägna i såväl Järna som Vårdinge socknar, ha inte bearbetats sedan 1914, då verksamheten hade en ganska stor omfattning. Vad som gjorde, att driften avstannade, var väl närmast världskriget och de dåliga transportvägarna.

Redan i höstas, då verksamheten återupptogs av ingenjör J. A. Ericsson i Stockholm, tog man itu med korsning vid Hedvigsgruvan av s.k. varphögar, d.v.s. gammal bruten malm.

Sedan april månad i år, då ett bolag bildades, har driften fortsatt med malmkrossning vid både Hedvigsgruvan och Vattengruvorna, vid vilken 18 man från orten erhållit sysselsättning. Samtidigt ha fyra man arbetat vid Storgruvan med läns pumpning av det största ”sänket”, vilket ha ett djup av cirka 35 meter. Meningen är att framdeles fortsätta brytningen i denna samt ev. upptaga ett nytt ”sänke”. Även vid Vattengruvan har undersökningar gjorts rörande ett nytt brott. Vattengruvan är 160 meter djup, men där omöjliggöres en fortsatt brytning, enär en närbelägen sjö med sina underjordiska källor rinner dit. Även vid Långrännilsgruvan och S:t Eriksgruvan har gammal bruten malm tillvaratagits. Efter de undersökningar, som gjorts, har det befunnits, att malmtillgången är ganska god och procenthalten tillfredsställande.

Hå Ess”

Under denna senaste period av gruvdrift i Järna bildades en lokalavdelning av Gruvindustriarbetareförbundet. Avdelningen med ordningsnummer 72 hade, som mest, sex medlemmar.

Bolagets verksamhetsberättelse för 1940 redovisade att 5 670 ton malm utvunnits i huvudsak från varphögarna vid Hedvigs-, Vatten- och Lövbergsgruvan. Av detta hade man bara kvar ett lager på 300 ton då resten exporterats. Medelpriset för malmen uppgick till 13 kronor / ton. Arbetet hade utförts av 45 personer varav fem inom förvaltning, och 26 i anrikningsarbete. Totala antalet arbetstimmar uppgick till 40 736.

Till driften användes ångmaskiner, en till anrikningsverket vid Vattengruvan och en vid Storgruvan för uppfordring och borrar.

Beskrivning av gruvfältet 1941

”Utlåtande om en magnetisk undersökning vid Stora och Lilla Vattengruvan och vid Storgruvan inom Över Järna socken, Stockholms län, samt geologiska och andra iakttagelser gjorda på platsen.

Under tiden 4 t.o.m. 21 februari 1941 ha vi på uppdrag av Vårdinge-Över-Järna gruvfält AB utfört en magnetisk mätning vid Stora och Lilla Vattengruvan samt vid Storgruvan ävensom geologiska studier under jord, där så var möjligt. De äldre kartor, som funnos tillgängliga, ha studerats. På grundval av dessa kartor kompletterade med egna arbeten och iakttagelser ha de uppfattningar kommit till stånd, som återgivas i detta utlåtande.

Vårdinge-Över-Järna gruvfält AB är ägare till tvenne utmål: Oskarsgruvan no 1 och Vattengruvan samt till en inmutning vid Lövbergsgruvan och Östra och Västra Vindgruvan. Storgruvan är belägen inom Oskarsgruvans no 1 utmål. Det inbördes läget av utmål och inmutningar framgår av översiktskartan bil 1. Gruvorna äro belägna inom Järna järnmalmsfält, ca 4-9 km VSV om Järna station. Med bil kan man nå såväl Storgruvan som Vattengruvan. Enligt Orts-befolkningen gäller dock detta ej under snösmältningsperioder.

Topografi och geologi m.m.

Järnmalmsfältet är beläget på skogsbevuxen morän- och mossmark. Terrängen är föga kuperad. Egentliga vattendrag saknas inom området. De skogsvägar, som leda till gruvorna, ha förbättrats av den nuvarande ägaren och kunna trafikerats av malmbilar.

Berggrunden är gnejs av mestadels grå stundom röd färg. Gnejsen är ofta hornblenderik. Mångenstädes går berggrunden i dagen, och på sådana platser ha de flesta av de äldre gruvhålén upptagits.

Järnmalmsfältet har en längd av ca 5 km (VSV till ONO) samt en bredd av ca 1 km. Mot V syns det dela upp sig på en nordligare och en sydligare flik. Inom fältet uppträder en svärm smärre järnmalmsfyndigheter, vilka ligga direkt i gnejsen utan att vara associerade med någon nämnvärd mängd av gångart, skarn eller kalksten. Malmkropparna förekommer som körtlar eller ränder, i det senare fallet synes den generella strykningsriktningen vara densamma som fältets i sin helhet d.v.s. VSV-ONO med stupning mot SSO. Avvikande strykningsriktningar förekommer dock såsom t.ex. vid Storgruvan och vid Stora Vattengruvan. De enskilda malmernas antal är mycket stort. Som regel är dock varje fyndighet för sig mycket liten för att vara en järnmalmsfyndighet. Detta förhållande framgår ännu tydligare av de magnetiska kartor över området, som upprättades år 1907 av bergsingenjör Oscar Abrahamsén. Av dessa kartor frestas man draga den slutsatsen, att fältets malmtillgångar till största delen för länge sedan blivit utbrutna.

Arbetets förlopp:

Den 4 och 5 februari ägnades åt en allmän orientering inom området, besök i Storgruvan och vid Vattengruvorna samt vid Lövbergs- och Vindgruvorna, och till inhämtande av en del uppgifter om gruvfältets historia samt av kostnadsuppgifter i

samband med malmbrytningen. Dessa uppgifter lämnades beredvilligt av bolagets ingenjör, bergsingenjör W. Carlgren, samt av gruvfogden på platsen, Ljusberg.

De historiska relationerna skola här ej beröras, då de till större delen torde vara välbekanta för uppdragsgivaren.

Av skäl, som nedan komma att anföras, användes därefter större delen av tiden för vårt uppdrag till att upprätta en ny och fullständig magnetisk karta över Stora och Lilla Vattengruvan (den 7 t.o.m. den 17 februari) samt till upprättandet av en mindre magnetisk karta nordost om Storgruvan (den 18 och den 21 februari). De magnetiska mätningarna utfördes med en kombinerad Tiberg-Thalén magnetometer och omfattade uppmätning av såväl horisontal- som vertikalintensiteten jämte kompassnålens fria inställning.

Tibergsvågens konstant var 0.80 H. Vid horisontalintensitetsbestämningen användes ett = 24°.5'.

Resultaten av vår undersökning m.m.:

A. Storgruvan: (Utmål Oskarsgruvan no 1)

Storgruvan är belägen inom ett inlöst område i utmålets sydöstra hörn. Inom utmålet befinna sig ett antal mindre gruvöppningar, vilka benämnas Oskarsgruvan no 1 och Pelsgruvan no 2. En del av dessa gruvhål besågos. Då den magnetiska karta, som upprättats av bergsingenjör Abrahamsén över denna del av området, utvisar endast små magnetiska drag omkring och intill de gamla gruvhålerna, hålla vi för troligt, dels att dessa malmgropar haft en relativt obetydlig malmmängd, dels att de till större delen redan blivit utbrutna. Ett närmare studium av dessa malmanledningar lämnades därför därefter, och vi koncentrerade i stället vår undersökning till Storgruvan, varefter brytning upptagits i en pall i den gamla gruvan på ca 15 meters avvägning.

Den malm som utbrutits i Storgruvans gamla öppning har bestått av två malmränder. Den ena av dessa har en NV-SO strykning med sidostupning mot NO och fältstupning mot OSO. Den har passerat under det band, som kvarlämnats som stöd, och i vilket ingen malm är synlig, och gått upp mot dagen. Dess längd i botten av gruvan vid tiden för vårt besök var ca 20 meter och genomsnittsmäktigheten ca 1 meter eller något därutöver. Det är huvudsakligen denna malmränd, som lämnat de 600 ton malm, vilka uttagits medels pallbrytning, sedan brytning igångsattes i november förra året.

Den andra malmränden har en ONO strykning och en sidostupning mot SSO, och skär den förutnämnda malmränden vid den punkt, där en tvärort upptagits. Denna malmränd torde ha gått upp i dagen. I hängväggen till den förstnämnda malmränden kan den senare malmränden iakttagas. I orten har den en mäktighet av 0.6 meter.

Den magnetiska karta, som upprättats av bergsingenjör Oscar Abrahamsén ansåg ingenjör Carlgren tyda på att en parallellmalm till den NV-SO strykande malmen vore att finna på ett jämförelsevis kort avstånd från denna hängvägg. Avsikten med den tvärort, som upptagits på den ONO strykande malmränden, var sålunda att med orten söka anträffa denna parallellmalm. För att närmare precisera läget och strykningen av malmparallellen utfördes en mindre magnetisk mätning den 18 och

den 21 februari. Resultatet av denna mätning visar, att en malmrand synes existera på hängväggssidan av den brutna malmen. Strykningen är ost-västlig och längden ca 20 meter. Malmranden är troligen relativt smal. Den exakta mäktigheten måste fastställas genom blottning. Denna malm torde alltså med andra ord vara av samma storleksordning som den, som f.n. brytes i Storgruvan.

Den malm, som brutits i Storgruvan, har uttagits medelst pallbrytning. Brytningen har nu snart nått ett sådant djup, att om man ämnar fortsätta att uttaga malm med denna brytningsmetod, så måste nya arrangemang vidtagas för att ordna uppspelningen av den lösbrutna malmen.

Den maskinella utrustningen vid Storgruvan utgöres av en lokomobil av tillverkning Munktell, Eskilstuna, vilken med remutväxling driver ett litet gruvspel och mindre kompressor av Nydquist och Holms tillverkning, årtal 1908. Lokomobilen har tidtals eldats med kol, tidtals med ved. Vedeldningen ställer sig ganska dyrbar, enligt uppgift ca 300 kronor per vecka, vilket sålunda torde ha motsvarat en kraftkostnad av ca 5 kronor per ton bruten och uppfordrad malm. Kompressorn kan hålla två handbormaskiner eller en pelarbormaskin och en liten borrhälsningsapparat med luft. Lufttrycket var dock lågt, endast ca 3-4 kg.

Den lösbrutna malmen och bergarten spelas upp i en hund, rymmande ca 0.3 m^3 . Handskrädning sker före ficka i prima och sekunda malm samt ofyndigt. Volymförhållandet prima malm till sekunda malm har varit ca 4:1 eller ännu större. Ett större råprov av prima malm började successivt uttagas från fickan i portioner om ca 100 kg per gång två, tre gånger per dag. Det var vår avsikt att nedkrossa detta prov i krossen vid Vattengruvan, men då krossningen av varp plötsligt inställdes, omöjliggjordes detta. Gruvfogde Ljusberg kan dock när och om så önskas låta nedkrossa provet och uttaga en representativ del därav för analys.

I gruvan uttogos tvenne prov på ren malm, ett på vardera malmranden, tvärs över mäktigheten. Dessa prov ha sänts för analys till Tekniska Högskolan. Vid god skrädning bör prima malmens järnhalt kunna beräknas komma upp i omkring 80 procent (eller ännu högre) av den järnhalt som dessa prov visa vid analys.

B. Stora och Lilla Vattengruvan:

Vid en hastig blick på de magnetiska kartor, som tidigare upprättats blev man frestad draga den slutsatsen, att Stora Vattengruvan skulle vara den av bolagets fyndigheter, där den största malmfångsten borde kunna påräknas. Ett besök vid de gamla gruvhålerna vid Stora och Lilla Vattengruvan och ett i samband därmed mera ingående studium av den befintliga magnetiska kartan lät dock ana, att den i utmålsprotokollet angivna sannolika malmrean av 2500 m^2 var i allra högsta grad i överkant.

Vi ansågo det därför som vår förnämsta uppgift att närmare utreda malmtillgångarna vid Stora och Lilla Vattengruvan och företogo därför en fullständig magnetisk mätning med täta punktavstånd inom områdena för malmutgåendena. Detta arbete utfördes under tiden den 7 t.o.m. den 17 februari.

Av den magnetiska kartan framgår, att man inom området för Stora Vattengruvan kan särskilja åtminstone fyra olika malmränder med en NV-SO strykning och en OSO fältstupning. Av dessa ha tre stycken (eller fler) varit föremål för brytning från de fyra gruvhål, som finnas utmärkta på kartan. Endast den nordligaste malmranden, d.v.s. den som stryker fram mellan 0/10 S och 10 Ö/20 S, synes ej ha berörts av

gruvarbete från dagen. Om man av det magnetiska draget bedömer malmarean till ca 20 m², skulle här alltså anstå uttaget ca 4000-4500 ton outspädd malm. Av gruvkartan att döma, och om man jämför denna med den magnetiska kartan, torde övriga ännu anstående malmrester, som finnas inom området för Stora Vattengruvans magnetiska drag, vara relativt obetydliga.

Bergmästare Anton Sjögren, som uppmätte Stora Vattengruvan år 1854, säger därom i bergmästarrelationerna följande: "Då Vattengruvan som varande den förnämsta och mest malmgivande gruvan inom detta fält redan under år 1853 började minska sina malmtillgångar och under 1854 visade sig ännu sämre, försökte man att dels genom nya arbeten i närheten av (Lilla Vattengruvan? vår anmärkning) och dels på längre avstånd från Vatten-gruvan komma på nya tillgångar, vilka försök dock ej lämnade önskvärt resultat. --- Malmstockens mäktighet i Vattengruvan, som nu har ett djup av 40 famnar (71 meter) och ett donlägligt av omkring 60 famnar (107 meter) har dock ej varit betydligt alldenstund man ur denna gruva sedan år 1837, då den upptogs för andra gången, och då den endast hade ett obetydligt djup, ej brutit mer än omkring 90000 Sl malm (med förkortningen torde åsyftas skeppund; 90000 skeppund skulle motsvara 13500 ton malm). --- Med anledning av den kunskap jag om Järna gruvfält således erhållit, finner jag skäligt att för framtiden tillstyrka följande arbetsplan: Norr om Stora Vattengruvan jordrymmes för att blotta den malmtillgång, som möjligen finnes, och utröna huruvida densamma är brytvärd, samt sedan genom sänkingsarbete uttaga denna malm, vilken i Vattengruvans norra gavel blivit kvarlämnad. Under arbetets gång kommer att visa sig vad hopp man kan hava att detta arbete blir vinstgivande. Då malmen är av ovanlig rikhet och någon förlust på dess brytning ännu ej uppstått torde ej vara skäl att utan ringaste försöksarbete övergiva fältets hittills mest lönande och vinstgivande gruva!"

Den malmtillgång, som möjligen finnes, som bergmästare Sjögren uttrycker det, och på vilken han föreslog jordrymning, är just samma malmrand.

Vid Lilla Vattengruvan, där tydligen enligt Sjögren försök till malmfångst utan önskvärt resultat utfördes vid den tidpunkt, då Stora Vattengruvan började sina, kan man i de gruvhål, som där finnas, iakttaga smala malmränder av tämligen oren malm. I den nordligaste gropen synes sålunda en sådan rand med ONO strykning. I gropen vid 100 V/70 S kan man i östra väggen iakttaga en ca 0.6 meter mäktig bank av oren malm med NO strykning och flack SO stupning. Av den magnetiska kartan att döma ha dessa malmränder var för sig en liten malmarea (10 till 20 m²) samt ett relativt obetydligt djupgående.

En del smärre, betydelselösa malmanledningar finnas dessutom på de platser, där de gamla gruvhålen och den magnetiska kartan visa dem.

Några rena malmstuffer från Stora Vattengruvan stodo ej att finna i de översnöade varphögarna. Bergmästare Sjögrens utsago, att malmen är rik, stämmer väl med den siffra, som ingenjör Carlgren funnit i Jernkontors annaler; nämligen 62 procent järn. Från varphögarna vid Stora och Lilla Vattengruvan samt Lövbergs- och Vindgruvorna har under hösten och vintern enligt uppgift uttagits bortåt 7000 ton krossad och separerad produkt med omkring 38 procents järnhalt. Den malmseparator, som användes, syntes dock i sitt nuvarande skick vara tämligen olämplig. Att denna järnhalt kunnat uppnås hade man till stor del att tacka den högprocentiga mull, som anträffades i ett gammalt gruvhål. Sådan mull har också

anträffats i den provgrop, som ansatts på det magnetiska draget norr om stora gruvöppningen.

Lövbergsgruvan och Östra och Västra Vindgruvan:

Den magnetiska kartan antyder att dessa malmer äro körtelformade och av ringa storleksordning. Tager man den rikliga förekomsten av gruvhål i beaktande får man den uppfattningen, att den där befintliga malmen till väsentlig del redan utbrutits. Vi ansågo därför dessa gruvor vara av obetydligt eller intet som helst intresse och ha ej nedlagt något arbete på att närmare studera dem.

Sammanfattning:

Inom Järna gruvfält finnas ett stort antal järnmalmsanledningar, vilka utgöras av ränder eller körtlar av magnetit liggande direkt i gnejsen. Samtliga malmkroppar äro av liten storleksordning.

Enligt samstämmiga äldre uppgifter och senare magnetiska kartor synes Stora Vattengruvan ha haft det största malminnehållet (ca 20 000 ton?). Den sammanlagda ursprungliga malmarean av de troligen till ett dussintal uppgående malmränderna vid Stora och Lilla Vattengruvan kan uppskattas till ungefär 150-200 m², av vilka blott 20 m² (4 000-4 500 ton) numera torde kunna anses ifrågasatta för brytning.

Vid Storgruvan har brytning försiggått på en malmränd om ca 20 m² area. 600 ton malm har uttagits vid ca 6 meters avsänkning sedan november förra året. Det är föga troligt, att av denna malmränd återstår outbrutet mer än högst 2000 ton, snarare mindre. En parallellmalm av samma storleksordning som den kända malmen synes vara för handen på hängväggsidan om densamma.

De malmanledningar, som eventuellt kvarstår vid Lövbergsgruvan och Östra och Västra Vindgruvan, anse vi så obetydliga, att de sakna allt intresse.

Rekommendationer:

Av sammanfattningen framgår, att inga större malmtillgångar har kunnat påvisas inom de utmål och inmutningar, som ägas av Vårdinge-Över-Järna gruvfält AB. Vi kunna därför ej tillråda någon större kapitalinvestering på undersöknings- och tillredningsarbeten. Då maskineri jämte en del bränsle finnas kvar på platsen ifrågasätta vi dock om ej de mindre kvarstående malmtillgångarna dels strax intill hängväggssidan av Storgruvan och dels norr om Stora Vattengruvan böra bliva föremål för blottning i dagen. Sedan ett sådant blottningsarbete visat malmens karaktär och mäktighet kan man närmare taga ställning till huruvida det kan löna sig att taga ut dessa malmer.

Stockholm den 28 februari 1941
ELEKTRISK MALMLETNING

sign. Allan Nordström

Edvard Norström”

1942 upphörde Vårdinge - Överjärna Gruvfälts aktiebolag. Det slutliga ödet för den malm, som var kvar efter ansträngningen 1940, blev att tjäna som fyllnadsmaterial vid ett vägbygge.

I Svensk Bergs- och Brukstidning, januari 1942, fanns följande läsning:

”Järnafältets malm blir väggrus.

Från Järnafältet i Södermanland vid kaj i Södertälje kvarliggande c:a 200 ton järnmalm av anrikningstyp har inköpts till vägbeläggning av Södertälje drätselkammare för kajhyran 90 kronor”.

Efter detta har ingen på allvar ägnat sig åt tanken att starta gruvdrift på Järnafältet.

Gruvorna i dag

Berättelsen om att Vattengruvan lämnats i stor hast vid mitten av 1800-talet lockade en liten skara till att undersöka vad, som doldes i gruvans mörka djup. Under oktober månad 1985 påbörjade därför ett antal amatörforskare läns-pumpning av Stora Vattengruvan. Vid det första försöket tömdes gruvan till ungefär 40 meters djup. Året efter gjordes ett nytt försök och denna gång lyckades entusiasterna med konststycket att få gruvan helt vattenfri. Den intresserade hänvisas till skriften ”Vatt-Grufvan, liten historik”, som Pumpex lät trycka 1986. I denna redovisas det mödosamma arbetet med gruvtömningen.

Avslutning

Utifrån den första detaljerade beskrivningen i bergmästrerrelationen för år 1727 och den äldsta bevarade kartan av gruvområdet ”*Delineation öfver Molstabergz, och der under Lydande Hemmans ägor*” daterad 1686 går det att dra följande slutsatser:

Gruvdriften började vid de gruvor som i dag benämns Vindgruvorna och av nära nog samma ålder är Stavbergs- eller Oscarsgruvorna.

Vid den tiden kallades Vindgruvan Wårdinge gruvor och Stavbergsgruvorna, som då var belägna på Järna sockenallmänning Järna- eller Vika- gruvor.

Malmen i området vid Stora Vattengruvan började bearbetas 1726 och driften vid Carlsgruvan startade 1729.

Den äldsta bebyggelsen som kan förknippas med gruvorna är Vik. I slutet av 1700-talet fanns även torpet Bajors och en gruvstuga vid Vattengruvan.

Malmtillgången vid Järna gruvor är mycket liten, trots den starka magnetism området uppvisar. Under alla de år som brytning företagits är det bara de trettio år, då Stora Vattengruvan bearbetades som gruvdriften haft någon större betydelse för bygden. Under den perioden var upp till ett åttiotal personer mantalsskrivna vid gruvorna.

Molsta hamrar

Under några år i slutet av 1600-talet fanns en hammarsmedja och en masugn på Molstabergets ägor i Vårdinge socken. Masugnen låg vid Rösjön nära bäcken. Hammaren var belägen nere vid gården. Privilegium erhöles 1686 och 1701 finns en notering om att Molsta hamrar var ödelagda.

Från Bergskollegie Brev och Suppliker 1686. ”*Först är Bruuks ställena på H:r Ryttmästarens (Alexander Hummerhielm) sätegårdh Molestabergh i Södermannelandh och Whålinge sochn belägne, hammarstället ligger strax nedanföör gården, widh pass 70 famnar, hwarest är een ny damb och Miöhleqwarn upsatt, och kan göras 10 aln:r fall, dher ifrån ofwanföör till Massugns stället i samma ström är ungefehr 330 famnar, hwariest och kan blifwa 18 al:r öfwerfall. Widh dhesse begge orter är godh legenheet och mark att byggia Bruks Stfwer och andre till Bruuket hörige toorfhuus uppå, är och så till ström lituerade, ty ofwanföör Massugnens stället ligga twennw något stora siögar, Röösiön och Siersiön så och Akan som är så ner 1/4 Myhl långh, ofwanföör Hammarstället äre äfwen well wackre siögar, Qwarnsiön och Mörtsiön på Molestabergets ägor föruthan Trön och twänne siöar, som kallas Horssiöarne, som liggia på Whålinge allmanning. Hafwandes dhesse alle tillyka medh Massugns siöarne sitt utlopp till Hammarstället, så att ner dhe dammar, som dher redan äre giorde blifwer reparerade, och dhe andra siöarne, som ännu inge dammar äre bygde föör, blifwe uppdämbde, där så nogsampt wattu till dette werkets blåssning och smjädning kan innehållas, tj om alle desse siöar aldrig så högt skulle dämmas, kunde dhe dher igenom hwarken skade H:r Ryttmästaren sielf, mindre någon annan på dheras ägor, effter dhe liggia alla uppe i skougaen, och helt inga ängar heller Byar dhem tillstöta.*

Hwadh med skougen under Molestadbergh widkommer, så sträcker sig dhen ifrån Bruuksställerna Wäster norr till Siunda siön och Wålinge”.

Malmen till masugnen bröts i flera skärpningar på Molstabergh. Även ett par malmstreck vid Järna gruvor bearbetades. ”...låtit twenne streck bryta på Järboo allmanning, widh pass een fieling wägh ifrån Whålinge Grufwa, som brukspatron Jesper Elieson bryter uthi. Strecket är af tämmeligh breddh ungefehr 12 famnar går i längden till Whålinge Grufwa ...”.

”*Molsta hamrar i Whålinge sochn generalmajoren Alexander Hummerhielm tilhörig, har legat öde sedan 1701 ... erhållandes om bergtingsrättens attestatum att Mohlsta hamrar stått öde allt sedan 1701, och som det uppå efterfrågan, så befans di lembnas sådant bevis af protokollet”.*

Hulta masugn

ur "En vandring i tiden genom Åkers och Gåsinge Bergslag"
kompletteringsskrift till Skeppsta-Skeppsmora kartan utgiven av Åkers IF och
Gåsinge-Dillnäs Hembygdsförening.

En vallong, som hette Abine Noye kom till Hulta i Gåsinge socken på 1640-talet. Han hade tidigare arbetet på både Åkers och Skeppsta bruk. Han blev bruksherre på Hulta. Man tror också att det var han som odlade upp torpet på samma ställe. Vid bäcken anlades en s.k. "mulltimmerhytta". Lämningar av denna finns ännu kvar. Att bruket varit ganska betydande kan man förstå av den mängd slagg som funnits. Man har beräknat att det har varit ca 10 000 m³. Mycket av det har gått åt till traktens väganläggningar. Där vägen skär bäcken fann man för några år sedan fragment av ett vattenhjul. Detta har med all säkerhet drivit blästern till masugnen.

Gamla mantalslängder kan berätta att på Hulta arbetade mer än 30 personer. Ännu år 1674 fanns det 22 arbetare där. Hur länge bruket var i verksamhet vet man inte säkert. På bergstinget 1682 nämns inte Hulta längre. Man kan därför anta att brukstiden varade närmare 40 år. Däremot vet man att år 1659 startade Abine Noye "Hälleforsens masugn i Mellösa socken", alltså nuvarande Hälleforsnäs.

På Hulta stöpte man mest "lod" (kulor). Även många nyttoartiklar såsom grytor, diverse redskap med mera lär ha gjorts där. Enligt Gåsinge kyrkas räkenskaper, ska storklockan därstädes vara gjuten vid Hulta. I kyrkan finns också en vacker ljuskrona av brons. Den är skänkt, och troligen också tillverkad, av Abine Noye år 1665.

Ur Daga härads dombok för vintertinget 1640 får man veta att ett "såramål" hade avdömts. Slagsmål hade uppstått mellan gjutaren Johan Noe på "Nybruket Hulta" och kolare Anders Nilsson. Även vedhuggare Sachris var inblandad i "parlamentet", där kortspel och öldrickande förekommit. Det är lätt att förstå att kontroverser uppstod, då svenskar, finnar och valloner under primitiva förhållanden skulle samsas på det lilla nystartade bruket i storskogen. Hur bodde man och hur löste man alla problem som måste ha funnits?

Hulta är ett gammalt bondställe. Första stugan byggdes troligen i samband med masugnen på 1600-talets början. Nya stugan är från 1930-1940-talen. Nuvarande ägaren Edvin Andersson - Edvin i Hulta - är en skogskarlar och bonde av den gamla stammen. Han har mycket att berätta från trakten. Han har bland annat hittat rester av det gamla vattenhjulet från hyttiden. I backarna kring Hulta finns också rester efter backstugor och pörten.

Under rubriken Hällefors styckebruk i Nordisk familjebok, 2:a upplagan, nämns "*Abin Noy (Noj) från Polen*", som grundare av bruket år 1659.

Ehrendals bruk

Ehrendals styckebruk - ett axplock ur dess historia

Gösta Hahr

Det s.k. Wahrendorffska arkivet på Åkers styckebruk undergår för närvarande en kursiv genomgång och ett välbehövligt ordnande i ändamål att göras tillgängligt för forskningen. Härvid hava ett stort antal handlingar och brev, huvudsakligen från senare hälften av 1700-talet, angående det i Frustuna socken nära sjön Sillen belägna Ehrendal, dess bruksdrift och bebyggelse kommit i dagen. Vad de förtälja torde vara av intresse, icke minst för dem av läsarna, vilka i likhet med undertecknad haft förmånen att gästa det nutida välkända pensionatet därstädes.

Bruket, sedan länge nedlagt, var tidvis under 1700-talet ett av våra mera betydande kanongjuterier. Dess tillverkning av kanoner, haubitser, mörsare och ”drejbasare” med tillhörande projektiler samt handgranater stod i särskilt flor under åren 1774-1791, då de båda svågrarna grosshandlaren, senare kommerserådet Joachim Daniel Wahrendorff och superkargkören i Ostindiska kompaniet, senare brukspatronen Henrik Wilhelm Hahr först i kompanjonskap, efter 1785 Hahr ensam, voro ägare av bruket.

Åkers styckebruk, vilket samtidigt ägdes av Wahrendorff, samt Ehrendal bestredo då gemensamt en avsevärd del av rikets på den tiden betydande kanontillverkning med stora leveranser icke minst under krigsåren till armén, örlogsflottan, arméns flotta, ”skärgårdsflottan” och fästningarna. De kända 3-pundiga ”Vasakanonerna”, den tidens infanterikanoner, som fingo sitt namn av deras sirat Vasa-kärven, voro till stort antal tillverkade på Ehrendal, så ock kungajakten Amphions hela bestyckning av ”nickhakar”.

Samtidigt bedrev firman Wahrendorff et Cie en stor export av kanoner, främst till Portugal och Neapel-Sicilien, men även till Holland, Frankrike, Venedig, Turkiet och - i form av svensk tribut - till sjörövarstaterna på Afrikas nordkust. Också till Ryssland exporterades ännu året innan krigsutbrottet 1788 en hel del pjäser från Ehrendal, vilka dock aldrig blevo betalda.

Många under denna tid tillverkade pjäser finnas ännu i behåll, lätt igenkännliga på deras å högra tappen anbragta bruksmärke EB för Ehrendal och ÅB för Åker. Armémuseum uppvisar ett flertal. Döbelnsmonumentet i Umeå, rest på den plats där Georg von Döbeln avtackade resterna av finska armén, är flankerat av tvenne pjäser, märkta EB 1789. Postamentet till Gustaf Vasa monumentet på Slottsbacken i Uppsala inramas av 4 kanoner, varav 3 äro gjutna på Ehrendal (1785) och en på Åker. Flera av kanonerna i det salutbatteri, som är uppställt vid uppfarten till Rosersbergs slott, äro från Ehrendal och så vidare. På Sveaborg torde också finnas några bevarade av de många vilka bruken på sin tid levererade till Finska eskadern av Arméns flotta. Likaledes kunna måhända ännu en eller annan kanon vara i behåll eller kanske rent av stå till valls i något gammalt fort i Portugal eller i medelhavsländerna.

Men låtom oss nu gå litet längre tillbaka i tiden! Årtalet 1679, ståtligt utformat av kraftiga järnkrampor på västra gaveln av södra manbyggnaden på Ehrendal, fångar omedelbart en besökares öga. Årtalet har bibragt mången den föreställningen, att det angav husets byggnadsår, särskilt som den ålderdomliga prägeln såväl av dess yttre som ock i vissa delar av dess inredning tycktes giva ytterligare stöd åt denna förmodan. Så är emellertid icke förhållandet.

Bland aktstyckena i det Wahrendorffska arkivet, som i detta fall liksom i ett flertal andra lämnat ett utomordentligt och förut icke beaktat stoff, må här särskilt anföringen av bergmästaren Alexander Funck femte november 1764 undertecknad ämbestsskrivelse angående taxeringen av Ehrendorffs Masugn till viss tiondeavgift. Bruket hörde då ”salig” hovjunkaren Johan Ehrencreutz’ sterbhus till och dess dåvarande byggda masugn var uppförd 1758. I skrivelsen säges bland annat:

”År 1679 den 15 november blev uppå höglövl. Kungl. Bergskollegii tillstånd tvenne masugnar och en hammare anlagda i Södermanland, Daga härad och Frustuna socken uppå Säby säteri ägor och vilka sedermera uti högbemälta Kungl. Kollegie privilegier angående frihetsåren och upptagande av Lilla och Stora Björndal gruvorna av den 12 februari och 26 mars 1684 haft namn av Trön och blivit kallad Lundholm”.

Året därpå, 1685, erhöll dåvarande bruksägaren Jesper Eliaesson, 1695 adlad Ehrencreutz, den 10 november höglövl. Kungl. Bergskollegii tillstånd att vid Lundholms Masugn inrätta borrhindar och att gjuta kanoner, men emedan vattendräkten vid Lundholm var mindre tillräcklig, blevo masugnarna förlagda och igenom höglövl. Kungl. Bergskollegii resolution av den 18 januari 1690 tillika med allt vad hörer till styckgjutning flyttat till ett annat, brukspatron Jesper Eliaesson enskilt tillhörigt ställe och vattenfall vid sjön Sillen uti Frustuna socken vid pass en halv mil från Lundholm, som sedemera fått namn av Ehrendal.

Ehrendal blev således med år 1690 styckebruket och Lundholm stångjärnshammaren i det Ehrencreutzska bruksdomänen. Årtalet 1679 angiver Lundholmsbrukets födelseår och är icke speciellt förknippat med Ehrendal eller den byggnad varå det är anbragt.

Ehrendal-Lundholm tillhörde därefter i omkring 100 år släkten Ehrencreutz. Kanontillverkningen gjorde sig redan då välkänd genom stora leveranser till kronan. Eldrören från denna tid bära å tappens bruksmärkena I E efter Jesper Ehrencreutz samt O E C och J E C efter hans söner Olov och Johan.

Bruksmärkena återfinns på ett flertal pjäser i armémuseum bland annat ett 3-pundigt regementsstycke från 1695, en 16-pundig haubits från 1743 och en 40-pundig mörsare från 1771. Salutbatteriet vid Gunillas klocka i Uppsala bär å kanonerna märket I E C och är alltså tillverkat vid Ehrendal under Johan Ehrencreutz eller hans sterbhus ägotid.

Prästerna i Frustuna förde under den Ehrencreutzska tiden noggranna anteckningar om masugnens gång. Från de svåra ofredsåren 1718 och 1719 förtälja anteckningarna, att driften 1718 låg helt nere av brist på ”materialier” och ”Anno 1719, d. 14 Julii efter middagen släpptes bälliarna för nedra pipan och gick til d. 23, då masugnen måste utdrifvas för fiendens nära annalkande, är alltså dess gång - 9 dygn”. Fienden stod ”ante portas”. Det var ryssarnas svåra härjningar längs den närbelägna Sörmlandskusten, då bland annat

Södertelge, Trosa och Hörningsholm brändes, vilka gjorde sig så kraftigt gällande.

Kammarherre Johan Ehrencreutz avled 1763 på Ehrendal. Sonen Johan Jesper Benjamin, den siste manlige Ehrencreutz, dog ogift och endast 22-årig, 1774 i Stockholm. Änkan Catharina, f. Weller, och mågen kammarherre Aron Gustaf Silversparre sålde därefter Ehrendals och Lundholms bruk till Wahrendorff och Hahr.

Bebyggelsen på Ehrendal utgjordes då av tvenne större manbyggnader samt bruksbyggnaderna såsom masugnen, borrhinden, motstugan, gjuthuset, kniphammaren och kolhuset.

Bostadshusen synes vid köpet varit i tämligen förfallet skick, varför det var ofrånkomligt för de nya ägarna att igångsätta en omfattande reparations- och byggnadsverksamhet, vilket påbörjades 1775 och avslutades 1778.

Ritningar utfördes och arbetet leddes av ingen mindre än den berömde Erik Palmstedt, skapare bland annat av Sophia Albertinas palats vid Gustav Adolfs torg samt av Stockholms Börshus. Den nuvarande södra manbyggnaden, den s.k. ”Södra flygeln”, blev färdig hösten 1777, den norra kort efter.

En huvudbyggnad planerades och utstakades ungefär på den plats, där de tvenne gamla manbyggnaderna legat, men denna byggnad kom aldrig att resas, säkerligen mycket beroende på kriget 1788-90, då alla krafter på Ehrendal måste koncentreras till tillverkning av kanoner och kulor. Så kom ”fredskrisen” och en lång följd av år med dåliga konjunkturer, vilka i början av 1800-talet ledde till styckebrukets nedläggning och den övriga bruksrörelsens successiva avveckling. Något trängande behov av en stor huvudbyggnad har icke förelegat. Man nöjde sig i stället med att något utbygga den södra flygeln.

Tydligen har avsikten varit att motvärka fredskrisens minskade avsättning på kanoner och kulor genom att i stället öka stångjärnstillverkningen. Den bästa vattenkraften fanns vid Lundholm och där låg redan en stångjärnshammare. Projektet krävde emellertid, att kärstigen mellan Lundholm och Ehrendal ombyggdes för dåtida ”Tung-trafik”. Den strid som uppstod om denna väg är ett särskilt kapitel i Frustuna socken och Ehrendals annaler med intriger, slagsmål och bitter fiendskap som pikanta inslag. Någon ordentlig körväg kom aldrig till stånd varken under Hahrs eller hans efterträdares tid. Bruket försåldes 1791 till kommerserådet Koschell i Stockholm.

Den Wahrendorff-Hahrska tiden bjuder även på romantik och har t.o.m. givit stoff till en roman av märket ”Sylvia”, vars hjälte är brukspatron Hahrs äldste son Anders och hjältinnan ingen mindre än hertig Fredrik Adolfs sköna älskarinna Sophie Hagman, under några av här berörda år bosatt på Vappersta vid östra stranden av sjön Sillen. Men detta är, som Kipling sade, ”en annan historia”. Crusenstolpe, som är urkällan, var som bekant också ”historisk”.

Det är beklagligt, att min skildring måste i sanningens intresse borttaga den nimbus av 1600-talshus som vidlått särskilt södra flygeln på Ehrendal. Den förhoppningen må emellertid uttalas, att därstädes bofasta och deras gäster skola liksom tillförne finna stämningsfull trevnad, även om byggnaden är hundra år yngre än vad årtalet på dess gavel angiver. Vad som brister i ålder

må kompenseras av att få bo i en av den så fönämliga arkitekten Erik Palmstedt ritad byggning

Anteckningar ur en gårdshistorik

Ehrendals bruk i Frustuna socken har fått sitt namn efter ägaren i slutet av 1600-talet, Jesper Eliesson, som 1695 adlades och erhöll namet Jesper Ehrencreutz. Denne var född i Malingsbo i Dalarna år 1648. Fadern var bruksbokhållare vid Malingsbo bruk, där sonen fick sina grundläggande kunskaper om bruksdrift. I unga år kom han till Stockholm och ägnade sig där åt köpenskap. Sina förtjänade pengar använde han till inköp av Säby säteri vid sjön Sillen och köpte senare även gårdarna Oppeby och Ettesta. Inom det förvärvade området låg en rad små sjöar, Bjursjön, Stensjön och Trönsjön, vilka hade sitt utlopp i den större sjön Likstammen.

Vid Trönsjöns utlopp i Finnviken på Likstammens östra strand låg på den tiden en liten vattenkvarn, kallad Lundholms kvarn. Där anlade Jesper Eliesson sitt första lilla bruk omkring år 1679, och till anläggningen hörde två stångjärnshammare med fyra eldhårdar samt en s.k. kniphammare till allehanda redskaps, järns och spiks utsmidande såsom det lär stå i privilegiebrevet. Bruket anlades mitt i en öde skogsbygd. Skog till kol och bränsle fanns det gott om och vattenkraft ordnades genom kanalisering och dammbyggen. Dessutom måste nya vägar anläggas genom den oländiga skogsterrängen.

Järnmalmerna hämtades från bruksägarens gruvområde i Vårdinge cirka en och en halv mil från bruket. Malmerna var dock "rödbräckt" och måste blandas med Utömalm. År 1683 hittades emellertid goda malmfyndigheter på Lilla Björndals ägor i Tystberga socken, och nya utbyggnadsmöjligheter yppade sig. Två år senare erhöll Eliesson tillstånd att starta tillverkning av stycken d.v.s. kanoner samt takplåtar och att för övrigt utföra "*annan nyttig gjutning med svarveri och andra vackra sirater*". Något år senare kunde den energiske bruksidkaren för Kungliga Bergskollegium uppvisa vid Lundholms bruk tillverkade kanoner, både enpundiga, tvåpundiga och trepundiga. Det märkliga var, att dessa voro betydligt lättare än vad man dittills var van vid från andra styckebruk. Patent begärdes men kunde dock ej erhållas trots att styckena betecknades som fullgoda.

Framgången hindrade inte att Eliesson hade svårigheter att brottas med. En gång härjades hans skogar av eld varvid 1 500 stavrum kolved brann upp, dammar och vattenkraftsanläggningar förstördes av häftiga vårflöden. En annan gång kreverade en kanon under gjutningen, så att eldsvåda uppstod och "*flera arbetare fördärvades*". Särskilt besvärligt var det också med transportererna. Järnvarorna måste ju föras drygt en och en halv mil på smala och oländiga skogsvägar ner till brukets lastageplats vid Sillens västra strand,

vidare med pråmar till Sillens sydstrand och därifrån med hästskjutsar igen cirka en halv mil till Hållsvikens brygga.

Olägenheterna vid Lundholms bruk gjorde, att Eliesson började planera flyttning, och anno 1688 begärde han hos Bergskollegium att få flytta sitt bruk cirka en halv mil närmare sjön Sillen, närmare bestämt till hemmanet Sågaretorp, där bättre vattenkraft kunde erhållas från en rad sjöar, Långsjön, Lövsjön, Malmsjön och Hedsjön, vars vatten avrinner till Sillen. Två år senare kunde flyttningen verkställas. Det nya bruket anlades vid Hedsjöns utlopp på Sågaretorps marker och bestod av en masugn med två pipor, en borrvind, smedja och andra nödiga bruksbyggnader. Även det gamla Lundholms bruk hölls dock igång med mindre drift vid stångjärns- och kniphammare. Sedan ägaren adlats fick det nya bruket namnet Ehrendal.

Jesper Eliesson ägde i Stockholm fastigheten Stora Nygatan 22, där portgångens vackra kryssvalv samt smidesracket i trapporna troligen tillverkats vid Lundholms bruk.

Bruksherrgården Ehrendal byggdes på 1690-talet. Det äldsta av corps de logierna anses varit färdigt före 1696. Med sin maka Gundborg Andersén hade Ehrencreutz inte mindre än 17 barn. Framför altaret i Frustuna kyrka lät Ehrencreutz bygga en gravkammare åt sig och sin familj. Graven täcktes av två kalkstenshällar, prydda med Ehrencreutzka vapnet och infogade i en ornamenterad järnram samt skilda av en bred järnplatta, vars inskrifter utvisa, att åtta i späda år avlidna barn vila där och likaså Jesper Ehrencreutz moder, fru Barbro, avliden på Ehrendal vid 73 års ålder 1704.

Bruksegendomen växte genom förvärv av flera gårdar i närheten. Såväl Säby säteri som underlydande Oppeby och Ettersta drabbades av Karl XI:s reduktion, men Ehrencreutz lyckades senare få tillstånd att behålla dessa gårdar. År 1680 hade han dessutom av Erik Kruse för 5 000 riksdaler specie köpt Lundby säteri samt Tängslinge, Stora och Lilla Brandsbol jämte flera lägenheter. Även dessa blevo indragna till kronan men återgavs till Ehrencreutz genom Hedvig Eleonoras fribrev år 1703. Denna gynnade ställning förklaras av kronans intresse för styckebrukets drift. Samtliga gårdar sammanfördes så småningom till styckebruket Ehrendal.

Även Mälby förvärvades i början av 1700-talet av Ehrencreutz som redan 1687 köpt en del underlydande gårdar och arrenderade sätesgården. Den senare fick han efter reduktionen behålla som utbyte mot Nibble frälsegård i Dillnäs socken.

Beträffande Mälby kan nämnas, att gården 1646 tillhörde fältmarskalken Gustaf Horn, som bebyggde gården till säteri. Detta ärvdes av dottern Eva Horn, gift med fältmarskalken Nils Bielke, som fick se sin egendom indragen till kronan genom reduktionen under Karl XI:s tid. Även Hårby gård tillhörde Ehrendal, som när det var som störst tycks ha räknat större delen av Frustuna socken till sina domäner.

Efter Jesper Ehrencreutz död 1722 ärvdes Ehrendals och Lundholms bruk av yngste sonen, kammarherren Johan Ehrencreutz, som avled 1763. Hans gårdar övergick då till sonen Jesper Johan Ehrencreutz, vilken avled ogift 1774. Han var den siste manlige medlemmen av sin släkt. Egendomarna såldes åt olika håll. Mälby och Hårby såldes var för sig. Själva

bruksegendomen Ehrendal köptes av Henrik Wilhelm Hahr och Daniel Wahrendorff. Hahr blev senare ensam ägare.

Under de sistnämnda ägarnas tid utökades bruksdriften därigenom att Bergkollegium gav tillstånd till årligt inköp av 500 skeppspund tackjärn. Tidigare hade man fått privilegium på 350. Tackjärnet köptes från Gysinge bruk i Gästrikland.

Efter Henrik Hahr blev kommerserådet Gabriel Koskull genom köp ägare till Ehrendal. Även Säby gård förvärvades, och där vid Sillen uppbyggdes ännu en stångjärnshammare med härd, som fick 350 skeppspunds smidesrätt.

Denna Säby hammare blev den sista av Ehrendals tre skilda bruksanläggningar. Tidigare hade vid Säby funnits mjölkvarn med såg. År 1794 ombyggdes masugnen vid Ehrendal, och året därpå flyttades kniphammaren till en hästhage längre ned vid ån förbi Ehrendal, där vattenflödet var rikligare än vid den tidigare platsen för hammaren.

Under 1800-talet gick bruksrörelsen vid Ehrendal så småningom tillbaka. Redan 1803 nedblåstes för alltid masugnen vid Ehrendal. Orsaken angavs vara, dels att brukets gruvor, den vid Björndal i Tystberga och den på Järna sockens allmänning icke längre lönade sig att bryta, dels att skogarna ej längre voro tillräckliga för kolanskaffning, sedan Sörby skogar i Torsåker och Gärdesta skogar i Lästringe socken blivit skilda från Ehrendal.

Stångjärnssmidet fortsattes med tackjern från Bergslagen, men år 1810 fick Ehrendals dåvarande ägare advokatfiskalen Mårten Rundbergsson tillstånd att helt nedlägga styckebruket.

Stångjärnsbruket vid Lundholms bruk nedlades 1816, och 1820 överflyttades Ehrendals och Säby stångjärnssmide till Finspångs bruk. Därmed hade den av Ehrencreutz år 1679 startade rörelsen avslutats efter att ha fortgått i 141 år. Rörelsen fortsatte dock i mindre omfattning 1837, då brukspatronen N.F. Husberg fick tillstånd att uppföra en "stjelpugn" för tillverkning av gjutgods av olika slag. Ehrendals egendom omfattade då 8 690 tunnland.

År 1846 var Georg Brandt ägare. Han uppförde ett hus med kupolugn vid samma vattenhjul, som drev den förut nämnda stjelpugnen. Ännu 1865 annonserade dåvarande ägaren friherre Johan Rik. Lybecker i årets industrikalender om Ehrendals gjuteri. Där gjordes då tröskverk, rotskärnings- och rotrivningsmaskiner, vältar, rullharvar och andra harvar, plogar, hästhackor, smidesässjor, hjulbössor, skottkärrehjul, vagnshjul, pressjärn, grytor, pannor med mera

Men från det gamla bruket kom andra saker. Kanonerna såldes dels till svenska kronan, dels på export. På Artillerimuseum i Stockholm finns det äldsta kända exemplaret, ett trepundigt stycke från 1695. Dessutom finns på detta museum åtta andra kanoner tillverkade under tiden 1743-1792.

Ehrendals kanoner finns för övrigt till exempel på Skansen, på Uppsala slotts borggård, vid Torups slott, på Malmö museum och i Köpenhamns tøjhusmuseum. Tre av de kanoner som flankera Gustav Vasastatyn, på Uppsala slott härrör sig från Ehrendal och äro daterade 1786. Den fjärde kanonen är tillverkad vid Åkers styckebruk och daterad 1793. Ehrendals kanoner har med säkerhet varit med i en mängd drabbningar ute på europeiska slagfält och styckena ansågs vara av god kvalitet. Mycket yrkeskunnigt folk har haft sitt arbete vid Ehrendals bruk. Under perioden

1775-1790 varierade de bruksanställda mellan 75 och 90 yrkesmän. Därtill kommer givetvis de anställda, som sysselsattes med jordbruk och skogsbruk.

Stavsjö bruk

Ur ”Sörmländska järnbruk i gångna tider II” av J. A. Karlsson, Sörmlandsbygden 1935

Stavsjö bruk i Kila socken, utmed stora landsvägen Nyköping-Norrköping, ungefär 3½ mil från förstnämnda stad, är det enda av de Berchnerska bruken som ännu är i verksamhet. Dess vackra corps de logis ödelades genom eldsvåda den 2/ 4 år 1915 och därmed förstördes också det gamla bruksarkivet. Som förut antytts hade Svärta och Stavsjö samma ägare till 1817, vadan en del handlingar rörande Stavsjö lyckligtvis finnas uti Svärta välordnade gårdsarkiv. Med stöd av dessa och andra spridda källor kunna åtminstone huvuddragen av Stavsjö bruks öden här berättas.

Stavsjö bruk härleder sig från en masugn, som Gerdt Störning, enligt privilegium den 10 november 1666, anlade vid Stavsjön i Kila, utmed gamla kungsvägen. Läget var utmärkt för ett bruk. Ned till Sandvikens lastageplats vid Bråviken var endast 1 mil och god drivkraft kom från Lövsjöns vatten, 87 meter högre än Östersjön och 18 meter över Stavsjöns yta. Kolmårdens skogar lågo tätt omkring bara man kunde få tillräckligt utav dem. För sitt behov av grövre virke till hjulstockar och byggnader erhöll Gerdt Störning, enligt beslut i Jönåkers häradsrätt den 17 oktober 1666 Djupviksnäsets skog i Björkviks socken, dock med begagnandet även för Wirå bruk. Och genom Bergs-Collegie resolution 1690 den 20 december fick han kronans allmänning i Kila emot rekognitionsavgift. Om storleken av denna skog få vi klart besked när den 1822 skattlades till hemmantal vid namn Ny-Stavsjö, 3 215 tunnland. Störning, som var en rik man, kunde också köpa de gårdar han behövde. Hans arvingar, särdeles den rike Georg Thomas von Berchner den äldre utökar egendomarna åt alla håll, genom förläningar, sedermera skattlagda, men mest genom direkta köp. Alla dessa förvärv skulle taga alltför stort utrymme att referera. Här kan endast nämnas att Stavsjö bruk 1852 ägde gårdar, gruvor och skogar inom Södermanlands, Östergötlands och Stockholms län, fördelade inom 9 härader och 11 socknar. Eller att det ännu 1909 tillsammans med Wirå samt ägor uti Krokeks och Simontorps socknar i Östergötland utgjorde en areal av cirka 26 000 tunnland, mest skogar.

Järnmalm fanns däremot icke i närheten, men några mil mer eller mindre var inte så noga i den tiden. Sörmlands bästa malm fanns vid Förola, som hade samma ägare. Längre fram hade Stavsjö andelar i Utö gruvor och det köptes tackjärn från Nora bergslag. Ett litet järnstreck vid Kulla och en kopparfyndighet i Viksjön i Krokek, torde icke varit något att räkna med. Stavsjö bruk synes ha haft god framgång redan från början. Endast två år efter starten, eller 1688, fick Störning privilegium på en andra masugn samt rätt till ”Stycke- och Ammunitionsgjutning”. Från 1600-talet finnas tyvärr inga räkenskaper kvar, men man har goda skäl antaga att Stavsjö levererat minst lika många ”stycken” som Svärta. Sannolikt hade ryssarna gjort bekantskap med Stavsjö kanoner innan de 1719 härjade och brände bruket: fast egendom för 57 340 och lösa inventarier för 34 404 daler kopparmynt.

Troligen dröjer det något årtionde innan driften kom i full gång, men år 1747 levererar Stavsjö 34 stycken 6-pundiga kanoner, 3 500 kulor, 1 060 lod och 300 granater. Året efteråt köper Krigs-Collegium 20 stycken mörsare samt Ostindiska Kompaniet, vars fartyg alltid måste vara beväpnade, genom firman Petersén och Bedoir 18 000 kulor av olika mått. Man synes ha lagt an på grova kanoner till flottan och örlogshamnen i Karlskrona, ty 1765 den 26/ 2, redovisar Bruksfogden Erich Biörk för 115 kanoner utom ammunition för 42 936 daler kopparmynt. Jordbruket torde skötts till husbehov, men knappast mera. Ett inventarium vid Stavsjö bruk den 31 januari 1785, omfattar även egendomen Uttersberg stannar vid 17 554 riksdaler, 19 skillingar och 4 runstycken. Vid själva bruket funnos 17 hästar i åldern 9-24 år, flera ofärdiga. Betjänarna hade 4 hästar, varav en var dödssjuk, 2 hade spatt och den fjärde användes i trädgården. Grisar funnos 9 stycken, men endast 4 oxar och 5 kor. I spannmålsboden fanns 30 tunnor råg, 19 tunnor korn, 8 tunnor vete och 9 tunnor havre men 31 tunnor salt och 4 tunnor malt. Bland diverse inventarier förekommer bland annat en mängd kasserade kanoner, stora och små grytor, mortlar och "blompottor". Dessa trädgårdsurnor, dekorerade med vapen och monogram hade god åtgång bland Sörmlands herregårdar. Inom parentes kan nämnas, att det ståtliga järnstaket som nu pryder Läroverkets gård i Nyköping tillverkades vid Stavsjö på föranstaltande av Ulrika Eleonora von Brechner, då gift med landshövdingen Örnsköld, vid vars hus N:o 57 i 2:a kvarteret vid stora torget det först uppsattes. En del milstolpar av järn och med Örnskölds initialer, P.A.Ö., samt årtalet 1799, anses också gjutna vid Stavsjö, där han ibland bodde.

Sedan Stavsjö år 1817 genom arv och förlikning tillfallit hovmarskalken, Friherre Gustaf Ridderstolpe, en systerson till den sista von Berchner, och som ägde Stavsjö med Wirå samt hälften uti Förola gruva, synes bruket blomstrat upp på nytt. Han var en stor naturälskare, som förskönade gården genom parker och trädgårdar. På andra sidan Stavsjön fanns en slokgran av anseelig storlek, som han var mycket förtjust uti. Folket kallade den "Baronens gran" och man trodde, att om den störtade skulle svåra ting hända. Våren 1914 bröt en orkanlik storm fram över trakten och baronens gran bröts ned. Året därpå brann genom vålded den gamla 1700-tals herrgården, ett vackert, reveterat trähus om 19 rum med samlingar och allt. Några månader senare kom världskriget, vars ödesdiga följder ännu i dag äro märkbara vid bruket.

Men under gamle barons tid var det arbete och lust vid Stavsjö.

Hovmarskalken synes ha varit en praktisk brukspatron. Vi citera en gammal beskrivning härom: "Stavsjö järnverk består av:

1:o en masugnsbyggnad, den 2:dra i länet och den 3:dje i riket, med 2:ne pipor, reverber- och stjälpugn, varmapparat, dubbel, cylinder blåsmaskin af jern. Byggnaden är uppförd 1838 av huggen gråsten.

2:o En byggnad innehållande svarf- och borrhstolar för kanontillverkningen, lopp svarfnings- och hyflingsmaskiner, drifna av 4 större jernhjul, uppförd 1834;

3:o En byggnad af sten, innehållande rum för hyttarbetarna, ett dubbelt krossverk af jern för malmbokning;

4:o En rostningsbyggnad med 2:ne ugnar;

5:o Ett kolhus; rymmande 7,000 läster samt 6:o en byggnad för mejsling och besigtning och en större verkstad för klensmide och mekanisk verkstad”.

År 1848 uppgives tillverkningarna ha utgjort 2,629 Skeppspund kanoner och 720 Skeppspund diverse gjutgods, men år 1861, endast gjutgods om 2,220 centner. Smeden Otto Leander Andersson, född 1854, en ståtlig veteran, kunde berätta om senare tider. Före honom hade hans far och farfader arbetat vid Stavsjö och själv började han som hyttpojke, passerade graderna och slutade som masmästare. Bruket var i full gång ännu på 1880-talet, men masugnen nedblåstes sista gången 1896. Malmen togs från Utö och Svärta för att få god blandning till kanoner och gjutgods. Numera tages tackjärnet från Oxelösunds järnverk. Kanonerna provskötos över Damkärret, men skrällen hördes i hela samhället. Sprang en kanon sönder var det livsfarligt, men någon dödsolycka hade han icke varit med om. Stundom kunde en kanon bli felgjuten och en sådan ligger ännu som minne framför verkstaden. Efter år 1900 har tillverkningen minskat, men alltid kunnat hållas i gång ned växlande arbetsstyrka. Under krigsåren var det stor efterfrågan på granater och andra projektilen, sedermera bormaskiner, svarvar, excenterpressar och andra järnbearbetningsmaskiner. För närvarande sysselsätter bruket en 40-50 man. Eld och brand har många gånger härjat Stavsjö. Den första eldsvådan inträffade den 1 augusti 1686, då bruket kanske knappast var fullt färdigt. Den andra eldsvådan skedde den 18 juli 1717. Man hade väl nätt och jämt hunnit bota dess skador, då ryssarna 1719 plundrade och brände. Den fjärde eldsvådan inträffade, som nämnt 1915, den 2/ 4, då herrgården förlorade sin vackra huvudbyggnad, en stor förlust även för brukets exteriör. Trots alla dessa olyckor och bruksrörelsens avtagande i senare tider, ger denna egendom alltfört arbete och bröd åt hundratals människor. Genom klok anpassning efter tidens växlingar har bruket aldrig, behövt stå stilla och från de stora skogarna, ännu i dag cirka 14,000 tunnland utföser årligen mängder av trävaror, som med brukets egen järnväg fraktas ned till Bråviken för vidare befordran till främmande länder.

Jesper Eliesson

Jesper Eliesson var född den 4/ 11 1648 i Avestad. Han avled i Stockholm 27/ 6 1722, 73 år gammal, och är begravd i Frustuna. Jesper Eliesson adlades den 11/ 10 1695 och blev introducerad 1697. Eliesson adlades till Ehrencreutz för sina insatser att skaffa kronan goda inkomster från stycketillverkning och export. Adelns ledamot vid riksdagen 1697, 1713, 1714, 1719 och 1720.

Eliesson anlade Lundholms och Ehrendals bruk år 1679 respektive 1692.

Ehrendals bruk är namngivet efter honom själv.

Han gifte sig den 12/ 11 1678 med Gundborg Ander Thomasdotter Andersén, född 29/ 7 1662. Giftet skedde i Stockholm. Jesper var 30 år, Gundborg 16.

Tillsammans fick de 17 barn av vilka åtta inte uppnådde vuxen ålder.

Barn:

Elias Jesper, född 9 / 9 1679, död 14/ 8 1682. Begravd i Frustuna.

Sara, född 27/ 2 1681, död 22/ 9 1724. Gift med borgmästaren i Stockholm Olof von Brehmer.

Barbro, född 19/ 5 1682, död 1760. Gift med en kapten 1706, omgift med ingenjör Anders Andersén 1711.

Christina, född 4/ 1 1684, död 12/ 1 1694. Begravd i Frustuna.

Margaretha, född 18/ 10 1686, död 14/ 4 1694. Begravd i Frustuna.

Thomas, född 8/ 9 1688, död 11/ 12 1709 i Ukraina. Överste vid Dürchers Regemente.

Gundborg, född 12/ 2 1691, död 8/ 10 1702. Begravd i Frustuna.

Maria, född 14/ 5 1693, död 8/ 10 1694. Begravd i Frustuna.

Carolus Jesper, född 20/ 11 1694, död 2/ 3 1695. Begravd i Frustuna.

Elias Jesper, född 7/ 4 1696, dödsskjuten vid Fredrikshald 23/ 7 1716. Fänrik vid Södermanlands regemente.

Hedvid, född 28/ 5 1697, död 14/ 6 1698. Begravd i Frustuna.

Carl, född 28/ 5 1697, död 16/ 1 1698. Begravd i Frustuna.

Christina Charlotta, född 7/ 5 1699, död 12/ 1 1751. Gift med Wolmer Stackelberg 1734, i hans andra gifte.

Carl Arendt, född 16/ 9 1700, död 11/ 9 1727 genom drunkning under en jakt vid Rödstens krog i Ekerö socken. Fänrik vid Livgardet 1718.

Olof Benjamin, född 26/ 8 1702, död 2/ 9 1772. Barnlös. Hovjunkare 1731, kammarherre 1738, assessor vid Svea hovrätt 1741, hovrättsråd 1747, landshövdingefullmakt 1761, föreslagen till riksråd och justitieminister.

Christina Johanna, född 1703 och död samma år.

Johan, född 7/ 5 1705, död 7/ 8 1763. Kammarherre, övertog Ehrendals bruk.

Carl Fallk

Från Ehrendals bruk härstammade även kommissionslantmätaren Carl Fallk, som 1829 inmutade Järna gruvor.

Ur födelseboken 1788

Carl Olof från Ehrendahl

Född den 7 febr

Föräldrar: Smed Carl Falk och hu Anna Palmgren

Döpt: 10 febr

Faddrar: Boraren Anders Falk, Lagvagen (?) Hellgren och Gjutaren Jacob Hellberg, alla vid Ehrendahl Bruk, hu Stina Ringel vid Lundholms, hu Lisa Persdr wid Ehrendahl och hu & pig Anna Maria Falk wid Södertuna.

Husförhörslängden 1786-1795

upptar

Smed Carl Falk	1765
Smedsdr Olof Falk	1768 till Gåsinge 1794
Pig Hu Anna Palmgren	1758
Son Carl Olof	1788 7/ 2
Son Johan Gabriel	1794
Dott Anna Lotta	1790 12/ 1

Vid Ehrendals bruk fanns även Bårssven Anders Falk och vid kvarnen Byggmästaren Petter Falk. Om dessa var syskon till Carl har jag ej försökt att utröna.

Smeden Carl Falk flyttade senare till Åkers styckebruk.

Sonen Carl Olof ändrade sitt efternamn till Fallk.

1806 tog Fallk examen vid Nyköpings skola och samma år är han medhjälpare i Pommern.

1809 gifte han sig med Gustava Carolina Ficher i Kåreholm, Östergötland.

1814 blev Fallk vice lantmätare.

1815 kommissionslantmätare i Östergötland. Fallk bodde då i Norrköping.

1829 den andra maj inmutade Carl Fallk Järna gruvor.

1831 sålde han 2/ 3 av gruvrörelsen till Finspong och Stavsjö bruks ägare.

1836 den första januari blev bruken ensamma ägare av gruvorna.

1837 den sjunde juli dömdes Fallk som skyldig till för att ha fört för dåliga räkenskaper vid gruvorna. Han förlorade även i Svea Hovrätt och

Justitierevisionen.

1841 blev Fallk förste lantmätare.

1858 avsked som lantmätare.

1861 21/ 5 avled Carl Olof Fallk i Uppsala.

Av Fallk finns publicerat:

1841 Karta över Linköpings stift med dithörande tabeller.

1860 Beskrivning till karta över Norrköpings ström år 1828.

Ur Södermanlands läns mantalslängd 1780

Ehrendals bruk

Supereariuren	H. W. Hahr	
Lundholms stångjerns & Ehrendals styckebruk		
Inspect	P. Weller	
Bokhål	L. Orundén	
D:o	Claës A. Nybleus	
Hushållerskan	Malmgren	
Fogden	John. Borén	
Skiötten	Bjurberg	
Masmäst	Sven Pehrsson	
Hyttidrogen	Petter Jansson	
	Eric Björn	
Styckegjutaren	Olof Falk	Hustru i Finwik
Hamarsmeder	Gabriel Ringel	
	Olof Ahlström	S:n Jan
Mästerswän	Hindric Ringel	
Smedsdrängar	Hindric Bröms	
	Jonas Hellström	
Byggmäst.	Eric Jernberg	S Anders
	Lars Falk	
Lertramparen	Nils Wikman	
Klensmeder	Olof Livenblad	S Tyris
	Anders Qvarnström	
Smedsdrängen	Petter Wikman	
Oppsättaren	Anders Hellström	
	Pehr Pehrsson	
Gropösare	Josua Jansson	
	Eric Hjort	
	Jan Jansson	
Köraren	Tyris Jansson	
	Eric Pettersson	
Formardräng	Eric Hultman	
	Nils Jansson	
	Anders Andersson	
	Pehr Ekberg	
Bärardräng	Pehr Törneqvist	
Slaggskjutaren	Jan Andersson	
Dagswärkskarl	Johan Nyström	
	Anders Jansson	
Kohlaren	Pehr Jansson	
	Jan Jansson	
	Jan Jansson	
	Jan Andersson	
Kohlardräng	Eric Andersson	
	Anders Ersson	
	Anders Andersson	

Skomakaren	Anders Pehrsson
Skräddaren	Anders Rundblad
Dito	Anders Pehrsson
	Olof Jansson

Mantalslängd 1790**Ehrendals bruk**

Herr Bruks patron Henric Wilhelm Hahr

Bruksbokållare	J.D. Löfving	utan hushåll
	Jonas Borin	
Skrifwaren	And. Rundqvist	
Skogwaktaren	Eric Lindgren	
Bruks Fogden	Olof Hagstedt	
Oxdrängen	Eric Törnqvist	
Rättaren	P. Wiborg	
Byggmästaren	L. Falk	
	Eric Jernberg	
Hyttedrängen	J. Nordber	
Styckegjutaren	Eric Björn	
Grytgjutaren	J.B. Hellberg	
	P. Hellstedt	
Uppsättaren	Pehr Pehrsson	
	Lars Pehrsson	
Formardrängen	And. Andersson	
	Jan Ersson	
	Claës Falk	
gl. Dito	Nils Jansson	
	Nyströms E:a	
Lertramparen	And Andersson	
	Tyris Lifvenblad	
gl. Dito	Anders Andersson	
Gropösare	Jan Jansson	
	Eric Jansson	
	Pehr Nilsson	
gl. Dito	N. Wickman	
Rostformaren	And. Andersson	
Slaggkjöraren	Lars Skytt	
Slaggskjutaren	O. Lindblad	
Styckeborrare	And. Falk	
	P. Törnqvist	
Borardrängen	D. Törnqvist	
Borardrängen	Jan Bromo	
Styckerigutaren	P. Wikman	
Styckeränsaren	J. Holmberg	
Klensmeden	A. Qvarnström	
	Carl Falk	
Dito drängen	P. Ahlström	
	Claës Pehrsson	
Hammarsmeden	E. Nyström	
Mästerswen	J. Hellström	

gl. Hammarsmed	O. Ahlström
Hammarsmedsdr	J. Ahlström
Hammarsmeden	J.C. Ringel
Kohlaren	Pehr Jonsson
	Jan Sjöberg
	Jan Andersson
	Josua Jansson
	Olof Olsson
	Anders Tällman
Kohlaredrängar	Eric Olsson
	Anders Andersson
	Anders Nilsson
	Jan Jansson
	Anders Ersson
Körare	And. Holmberg
	Lars Ersson
Sågaren	Gabr. Jernberg
	Jan Pehrsson
Bruks skomakare	A. Rundblad
Bruks Skrädd.n	L. Wasman
Grufarbetare	A. Bergqvist
	A. Hedman
	P. Mässing
	P. Boberg
	Jan Ersson

Bevarade kanoner tillverkade vid Ehrendals bruk

Förvaras på	Tillv. år	Nr	Anmärkning
Artillerimuseum	1695	13	Trepundare
Artillerimuseum	1782	47	
Artillerimuseum	1789	48	
Artillerimuseum	1789	49	
Artillerimuseum	1743	50	
Artillerimuseum	1770	52	
Artillerimuseum	1789	53	
Artillerimuseum	1784	71	
Artillerimuseum	1792	72	
Köpenhamns töjhusmuseum	1721		Toppmössare för 60 skålpund sten, 1024 kilo.
Köpenhamns töjhusmuseum	1747		Fyrapundare, 9/ 8 gods, 20 kaliber, 592 kilo.
Köpenhamns töjhusmuseum	1803		Enpundare, 7/ 6 gods, 7 ½ kaliber, 108 kilo
Uppsala slott	1750		Vid klockstapeln.
Uppsala slott	1750		
Uppsala slott	1750		
Uppsala slott	1756		
Uppsala slott	1786		Gustav Vasastatyn, tre meter långa
Uppsala slott	1786		
Uppsala slott	1786		
Malmö museum	1789		
Malmö museum	1789		
Skansen, Stockholm	1771		
Skansen, Stockholm	1786	76.724	Tidigare vid kungliga stallet
Torups slott, Skåne	1789		7,7 cm kaliber
Torups slott, Skåne	1789		7,7 cm kaliber
Torskog, Bohuslän	1792		Monogram MPR och krona. Köpt som skrot 1870 från Älvsborgs fästning.
Rosersbergs slott			Sex stycken

Att läsa

Om Järna gruvor och Järnabygden

Rehnberg, H., Om arbetet vid Järna gruvor i Södermanland. 1969. Ny upplaga
Järna Hembygdsförening 1995

Vatt-Grufan, liten historik. 1986

Järna som det var. Järna Hembygdsförening. 1990

Om bergsbruk och järnframställning

Clark, H., Iron and Man in Prehistoric Sweden. 1979.

Hildebrand, K.-G., Svenskt järn. Jernkontorets bergshistoriska skriftserie 20.
1987.

Magnusson, G., Gruvan och bruket, Sörmlandsbygden. 1996

Tillhagen, C.-H., Järnet och människorna. 1981.

Wennberg, S., En historisk och malmgeologisk exposé över Utö gruvor. 1923